

מידע על

נעונון

כל הזכויות שמורות
למרכז אדוה
ISSN 0792-7029

גליון מס' 11 פברואר 2002

פרסום של מרכז אדוה. ת.ד. 36529, תל-אביב 61364. מל': 5608871 (03)

Email: advainfo@netvision.net.il Web site: www.adva.org

היהודים יוצאי אתיופיה בישראל:

דיוור, תעסוקה, חינוך

שלמה סבירסקי, ברברה סבירסקי

דיוור

יוצאי אתיופיה מתגוררים ברובם במספר קטן יחסית של יישובים, ובתוך אותם יישובים הם מתרכזים בשכונות המתאפיינות במעמד חברתי-כלכלי נמוך.

הכוונות המוצהרות של ממשלת ישראל היו שונות. ראשית, הממשלה ביקשה למנוע היווצרות של "גטאות" של יוצאי אתיופיה במספר קטן של יישובים, בשכונות מסוימות ובבנייני מגורים מסוימים. שנית, הממשלה ביקשה לכוון את העולים ליישובים ולשכונות בעלי חוסן חברתי-כלכלי בינוני. שלישית, הממשלה ביקשה לעודד את העולים לרכוש דירות במרכז הארץ, בסמוך למרכזי תעסוקה ולשירותים חברתיים, ולא בפריפריה.

שתי המטרות המוצהרות הראשונות לא הושגו; המטרה השלישית הושגה, במידת מה.

קהילת יהודי אתיופיה בישראל מונה כ-85,000 נפשות, מתוכן 23,000 ילידי/ות ישראל. יהודי אתיופיה הגיעו לישראל בשני גלים עיקריים: "מבצע משה" בשנת 1984, שבמסגרתו הגיעו כ-8,000 נפש, ו"מבצע שלמה", שבמסגרתו הגיעו כ-14,000 נפשות נוספות. במלאת עשור ל"מבצע שלמה", בוחן דו"ח זה את המדיניות הממשלתית ואת מצבם של יוצאי אתיופיה בשלושה תחומי חיים: דיוור, תעסוקה וחינוך.

תוכן עניינים

1	דיוור
10	תעסוקה
24	חינוך
37	מקורות

תמונת מצב

אחרים לישראל ואפשר יהיה לאחד את המשפחות בטרם תעבורנה לדיור קבע.

בשלב השני, כעבור שנה, היו אמורים העולים לעבור לדיור קבע ולהמשיך לקבל סיוע בתחומים שונים, כולל לימוד השפה, הכשרה מקצועית ו"קליטה חברתית".

בפועל, רוב העולים נשארו במרכזי קליטה יותר משנה.

נתונים של משרד הבינוי והשיכון משנת 2001 מעלים כי הרוב הגדול של עולי אתיופיה מתגוררים בדיור קבע שבבעלותם. בין השנים 1988 ו-2001 (אפריל), רכשו 10,542 משקי-בית של עולי אתיופיה דירה באמצעות משכנתא ממשלתית (משרד הבינוי והשיכון, מזכר, יולי 2001).

רוב משקי הבית הנותרים של יוצאי אתיופיה מתגוררים בתנאי שכירות בדיור ציבורי. לפי נתונים של חברת עמיגור וחברת עמידר, ביוני 2001 התגוררו כ-23,300 נפשות (29% מכלל הקהילה) בדירות ציבוריות (חברת עמידר, מזכר, 5.7.2001 וחברת עמיגור, מזכר, 11.7.2001) וכ-2,000 נפשות נוספות התגוררו בקרוונים ובמגורים (חברת עמידר, מזכר 5.7.2001). כ-3,000 נפשות התגוררו במרכזי קליטה (מכון ברוקדייל, 2001: 15).

רוב העולים המתגוררים עדיין במרכזי קליטה ובקרוונים הם עולים "טריים", שהגיעו בשנים האחרונות (בשנים 1999 ו-2000 הגיעו כ-2,000 עולים חדשים כל שנה (המשרד לקליטת העלייה, www.moia.gov.il), ובשנת 2001 – 3,300) (המשרד לקליטת העלייה, 2002). בקרוונים ממשיכים להתגורר גם צעירים בלתי נשואים, שהגיעו בשנים קודמות.

עולי אתיופיה: קליטה מתוכננת מול קליטה ישירה

העלייה ההמונית ממדינות חבר העמים בשנות ה-90 נקלטה, לפי החלטת הממשלה, בתנאים של "קליטה ישירה", דהיינו, בלא שגורמים שלטוניים יהיו מעורבים בהחלטות כגון בחירת מקום מגורים, תעסוקה וניהול אורח החיים.

מדיניות הקליטה הישירה לא יושמה אצל עולי אתיופיה. משהגיע גל העולים הראשון במסגרת "מבצע משה", הוחלט שהליך הקליטה יתבצע בחסות הסוכנות היהודית ויתמשך על פני תקופה של חמש שנים. בשלב הראשון ישונו העולים בדיור זמני – מרכזי קליטה, בתי דירות ציבוריים ובתי הארחה שהוסבו למרכזי קליטה; בשלב השני, כעבור שנה, יועברו העולים לדיור קבע.

בעת שהותם בדיור הזמני אמורים היו העולים לעבור בדיקות וטיפולים רפואיים. בתום שלושה חודשים הם היו אמורים להתחיל ללמוד עברית ולערוך היכרות מתוכננת עם החיים בישראל, באמצעות סומכות, עובדות סוציאליות ומטפלים אחרים. התוכנית הממשלתית הראשונה לקליטת עולי אתיופיה תיארה כך את התהליך הצפוי: "בתקופה הראשונה הם עוברים בדיקות וטיפולים רפואיים ולאחריה מוקדש הזמן ללימוד תפקודים בסיסיים בבית ובסביבה וללימוד עברית" (המשרד לקליטת העלייה, 1985: 4). תפקיד נוסף של מרכזי הקליטה היה לשמש "תחנות מעבר", עד אשר יגיעו בני משפחה

הקליטה המתוכננת: שליטה ותלות

על ההתנסות של עולי אתיופיה במרכזי הקליטה של הסוכנות היהודית עמדה הסוציולוגית אסתר הרצוג (1998). הרצוג טוענת כי הקליטה המתוכננת סייעה לתייג את העולים מאתיופיה כבעייתיים במיוחד: "ארגוני הקליטה מטפלים ב'קליטת עולים' כבעיה חברתית ובעולים כקטגוריה חברתית הנזקקת לסיוע. הם מטפלים ב'קליטת עולי אתיופיה' כבעיה חברתית מיוחדת ובעולי אתיופיה כקטגוריה חברתית נזקקת במיוחד" (שם: 73). הרצוג תיארה את הקליטה המתוכננת כהליך המאדיר את כוחם של הפקידים ומעכב את השתלבותם של העולים. לדברי הרצוג, מרכזי הקליטה הוא מוסד סגור ושומר, המעודד התייחסות אל העולים "כאל מהות אחת הומוגנית, כמקשה אחת, כקטגוריה" (שם: 35). היא הראתה כיצד מפקח המוסד על תנועת הנכנסים והיוצאים וכיצד התפתחו יחסי שליטה ותלות בין עובדי המרכז לבין העולים.

ההחלטה לקלוט את עולי אתיופיה באמצעות הסוכנות היהודית ולא בקליטה ישירה נומקה ברמת ההשכלה הנמוכה של העולים ובמשאבים המועטים שהביאו עמם. ייתכן כי הדבר נבע גם מהיעדר מסה קריטית של יוצאי אתיופיה ותיקים בישראל, שהיו עשויים לשמש קולטים ישירים.

חשוב לציין גורם נוסף: העלייה מאתיופיה סיפקה קרש הצלה למערכת המוסדית של הסוכנות היהודית, שעמדה על סף פירוק. הקליטה הישירה של עולי מדינות חבר העמים הותירה את הסוכנות ללא מעש, והיא עמדה על סף העברת תפקידה המסורתי בקליטת עלייה, כולל מרכזי הקליטה, לממשלה. פרויקט הקליטה של עולי אתיופיה העניק אורכה למנגנון הקליטה של הסוכנות והזרים לקופתה עשרות מיליוני דולרים – מהממשל האמריקאי, ממשלת ישראל ומתרומות של יהודי ארצות הברית (Lazin, 1997: 45-46).

הקליטה הישירה – טובה יותר גם לעולים מאתיופיה

כאשר הוחלה מדיניות הקליטה הישירה על חלק קטן מעולי אתיופיה, הם יצאו נשכרים ממנה. דו"ח מאפריל 1994 בחן ניסוי בקליטה ישירה בשלושה יישובים בנגב – אופקים, דימונה וערד – שהקיף 263 משפחות (נציין כי שלא כמו בתהליך הקליטה הישירה של עולי חבר העמים, בניסוי זה הוצמדו לעולים חונכים, בדומה לחונכים שהוצמדו לבני קהילתם במרכזי הקליטה). מחברי הדו"ח ביקשו לבדוק, באמצעות שאלונים שהעבירו לעובדי הקליטה שהוצמדו לעולים, שני נושאים: מידת העצמאות שהתפתחה אצל העולים ועלויות השיטה. התוצאות: העובדים ציינו כי הקליטה הישירה זולה יותר מהקליטה הרגילה ותורמת לתחושת העצמאות של העולים (קידר, אדרי ושלי, 1994).

מדיניות הפיזור

מדיניות הקליטה של עולי אתיופיה הושפעה במידת מה מן המשקעים המרים שהותירה קליטת העולים מארצות ערב בשנות ה-50 וה-60. אז הופנו העולים למחנות ארעיים, למעברות ולעיירות פיתוח, שהתאפיינו בריחוק ממרכזי התעסוקה והתרבות, ברמה נמוכה של שירותים ציבוריים ובמיעוט הזדמנויות לקידום אישי וקבוצתי.

על מנת למנוע חזרה על בעיות שנות ה-50, הצהירה הממשלה על רצונה לכוון את עולי אתיופיה אל כ-50 יישובים בעלי חוסן חברתי-כלכלי בינוני. המשרד לקליטת העלייה אף קבע כי יש לעשות מאמץ שלא לקבץ יותר מ-30 עד 50 משפחות בשכונה אחת ולא יותר משתיים עד שלוש משפחות באותו בניין או באותה כניסה לבניין. ב-1991 נקבע כי עולי אתיופיה לא יהיו יותר מ-2% עד 4% מאוכלוסיית השכונה או היישוב (המשרד לקליטת העלייה, 1985, 49 – 53; המשרד לקליטת עלייה, 1991: 20 – 21).

עוד הוחלט שעולי אתיופיה לא ימוקמו ביישובים המסווגים בשני האשכולות החלשים ביותר בסולם החברתי-כלכלי: "... מומלץ להפנות עולים אלה ליישובים שהתשתית הקהילתית שלהם מספיק חזקה בתחומי החינוך, התעסוקה והשירותים החברתיים-קהילתיים [...] אין להעמיס על קהילות המתקשות לשאת את עצמן" (המשרד לקליטת עלייה, 1985: 47).

ריכוז מול פיזור

החשש מהיווצרות ריכוזים של יוצאי/ות אתיופיה עומד במרכזם של דיונים ומסמכים רשמיים רבים. הנושא הטריד ועדיין מטריד עד מאוד את קובעי המדיניות ואת מנתחיה. רבים מצביעים על הריכוז כעל תוצר של העדפה הייחודית כביכול ליוצאי אתיופיה: כך עשתה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כאשר הצביעה על "תכונה המאפיינת את עולי אתיופיה, והיא הרצון לגור יחד עם עולים אחרים מאתיופיה" (למ"ס, 6.6.2001). סוקרים שואלים שוב ושוב את בני/ות הקהילה, האם הם באמת מעדיפים לחיות בשכונה או בבניין שרוב דייריו הם יוצאי אתיופיה.

סוגיית הריכוז טורדת בעיקר את הממסד. באשר לעולים עצמם, נראה כי הם מתנהגים בדומה לקבוצות מהגרים אחרות, בישראל ובעולם, הנוטות להתגורר בשכונות קרובה, בוודאי דור הראשון, ולעתים במשך דורות רבים (ר' למשל שכונות יהודיות בארצות הברית כיום, ארבעה ואף חמישה דורות לאחר ההגירה הגדולה ממזרח אירופה).

הרצון למנוע ריכוז של יוצאי/ות אתיופיה הוביל את הממשלה לקביעת כללים מפורטים למדי. בתחום השיכון נקבע כי יש לעשות מאמץ שלא לקבץ משפחות רבות בשכונה אחת ולא יותר משתיים עד שלוש משפחות באותו בניין או באותה כניסה לבניין.

בתחום החינוך, מדיניות הפיזור באה לידי ביטוי בהנחיות למנוע ריכוז של יוצאי אתיופיה בשיעור העולה על 25% בכיתה (משרד מבקר המדינה, דו"ח שנתי 1998: 335). כדי להמחיש את חשיבותו של יעד הפיזור, קבע משרד החינוך כי במקומות שבהם יש ריכוז גבוה של תלמידים עולים מאתיופיה, יוסעו התלמידים לבתי-ספר שאינם במקום מגוריהם (או יופנו לבתי-ספר ממלכתיים-חילוניים, לפי העדפת ההורים) (שם: שם).

הדגש הרב על פיזור, והעובדה שדגש זה חזק היום לא פחות משהיה בשנים הראשונות שלאחר מבצעי ההעלאה הגדולים, מעלה את החשש לקיומה של הנחה מובלעת אצל קובעי מדיניות הקליטה, ולפיה ה"אתיופיות" היא תופעה שלילית ביסודה, שיש "לדלל" אותה באמצעות פיזור בכמויות קטנות בים ה"ישראליות".

עם זאת, דומה כי הדאגה הממסדית מפני "ריכוז גבוה מדי" של יוצאי אתיופיה הופנמה במידה רבה על ידי פעילים ופעילות מקרב הקהילה, והם נוטים להצביע על הריכוז – בחינוך ובשיכון, בעיקר – כעל ראייה לאפליה ולקיפוח. זאת, בעיקר מכיוון שהריכוז הציב את יוצאי אתיופיה במדרגה נמוכה – בדור, בחינוך ובתעסוקה. מבחינה זאת, ריכוז הוא שם נרדף לסכנה של הידרדרות.

לעומת זאת, פעילי הקהילה אינם מתנגדים לריכוז שיהיה מלווה בעליית מדרגה. דוגמא אפשרית אחת לעליית מדרגה שכזאת תידון בפרק על חינוך.

לוח 1. היישובים שאליהם הוחלט להפנות עולים מאתיופיה לדיור קבע

יישובים בסיווג "פחות מבינוני"	יישובים בסיווג "בינוני"	יישובים בסיווג "בינוני ומעלה"	יישובים קטנים ללא סיווג
אור יהודה	באר שבע	אילת	גבעת שמואל
אשדוד	גדרה	בת ים	כפר יונה
אשקלון	כרמיאל	הוד השרון	מזכרת בתיה
בני ברק	לוד	הרצליה	מעלה אדומים
טבריה	נצרת עילית	חדרה	עתלית
טירת הכרמל	נשר	חולון	קצרין
יבנה	נתניה	יהוד	קריית ארבע
מגדל העמק	עפולה	כפר סבא	קריית עקרון
נס ציונה	ערד	נהריה	שדרות
עכו	פרדס חנה	נס ציונה	
צפת	קריית גת	פחת תקווה	
קריית גת	קריית אתא	קריית אונו	
קריית מלאכי	קריית ים	קריית ביאליק	
רמלה		קריית טבעון	
		קריית מוצקין	
		ראשון לציון	
		רחובות	
		רעננה	

מקור: המשרד לקליטת העלייה, קליטת עולי אתיופיה: תוכנית אב, 1985: 46 – 52.

של עולי אתיופיה ועולי מדינות חבר העמים, שהגיעו אחרי 1985. המסמך של 1991 הדגיש עוד את החשיבות של הפניית עולים מאתיופיה לערים הגדולות ולמרכז הארץ. כמו כן, לנוכח העובדה שעולי "מבצע משה" נטו להשתהות במרכזי הקליטה, המליץ המסמך להפנות משפחות עולים לדיור קבע סמוך ככל האפשר למועד הגעתן: "מרכזי הקליטה יחדלו להוות שלב מובנה בתהליך הקליטה וישמשו כמסגרת מעבר ארעית בלבד, לעולים הממתינים לאיחוד משפחות או להכשרת דירת קבע" (המשרד לקליטת העלייה, 1991: 3).

מדיניות לחוד ומציאות לחוד

על אף המדיניות המוצהרת של פיזור, יוצאי אתיופיה מתגוררים כיום, כאמור, בכמה ריכוזים גדולים יחסית, במספר קטן של יישובים, בעיקר במחוזות המרכז, הדרום וחיפה (הלמ"ס, 2001 [א']). לא זו בלבד, אלא שחלק גדול מהעולים מצאו דיור קבע דווקא ביישובים ובשכונות בעלי מעמד חברתי-כלכלי נמוך: קריית מלאכי, נתיבות, אופקים, קריית משה ברחובות, שכונות ג', ו' וח' באשדוד, שכונת פאר בחדרה, קריית נורדאו, אזורים ושיכון חפצי-בה בנתניה, גבעת

היישובים ברשימה המקורית נבחרו בשל סיווגם כבעלי רמה חברתית-כלכלית "בינונית", דהיינו, לא עניים במיוחד ולא עשירים במיוחד. על היישובים שברשימה נוספו כמה יישובים, כדוגמת קריית מלאכי, שבהם כבר התגוררו עולים שעלו לפני "מבצע משה" ואשר קרוביהם, שהגיעו מאוחר יותר, ביקשו להשתקע בקרבתם.

על רשימת היישובים שלעיל נוספה רשימה של שכונות בערים הגדולות, שהוגדרו כמתאימות אף הן לעולי אתיופיה: קריית חיים, קריית שמואל וקריית אליעזר/בת גלים בחיפה; רמות, קריית יובל, ארמון הנציב, פסגת זאב, גבעת מרדכי וגילה בירושלים; ויד אליהו בתל-אביב (שם: 49).

התכנית לקליטת עולי אתיופיה משנת 1985 מדגישה את השאיפה להימנע מיצירת ריכוזים של עולים חדשים מאתיופיה. כמו כן, נאמר במפורש שיש להימנע מהפיכת מרכזי הקליטה, המשמשים דיור זמני לעולי אתיופיה, לדיור קבע, כדי שלא ליצור ריכוזים של עולים ביישובים שבהם ממוקמים המרכזים (שם: 49, 52).

מסמך המדיניות של המשרד לקליטת העלייה מ-1991 חזר ואישר את עקרון הפיזור, שהנחה את המדיניות ב-1985 והסתפק בשינויים קטנים ברשימת היישובים המומלצים, לנוכח דפוסי ההתיישבות

ייתכן שההחלטה נבעה מהיעדר משאבים מספיקים ליישום המדיניות המוצהרת. נראה עוד כי משרד האוצר סירב להקצות את המימון הדרוש ליציאה ממרכזי הקליטה (Banai, 1988, מוזכר ב-Ribner and Schindler, 1996: 83).

שלישית, כאשר הגיע גל העלייה השני והגדול, במסגרת "מבצע שלמה", שוכנו העולים (לאחר שהות קצרה בבתי הארחה) באתרי קרוונים, שמוקמו באזורים כפריים או באזורי תעשייה שליד הערים הגדולות (Lazin, 1997: 51). אתרים אלה נבנו למען עולי חבר העמים, אלא שהללו סירבו להתגורר בקרוונים; וגם כאשר הסכימו לכך, הם עזבו בתוך זמן קצר. כך נוצר מלאי של "פתרונות דיור" זמינים לעולי אתיופיה. הללו הופנו אליהם במקום אל אופציות דיור שהן אמנם יקרות יותר, אך גם הולמות יותר את המדיניות המוצהרת.

המורה ועפולה עילית בעפולה ושכונות שמשון ועתיקות באשקלון. בשתי הערים הגדולות בישראל, ירושלים ותל-אביב, מספר התושבים עולי אתיופיה נמוך מאוד: בירושלים מתגוררים כ-1,000 יוצאי אתיופיה, ובתל-אביב – כמה מאות בלבד (שם).

בסוף 1999 נמצאו ריכוזים של 3,000 עולים ויותר בשבעה יישובים: נתניה, רחובות, חיפה, חדרה, אשדוד, אשקלון ובאר שבע.

לוח 2. יישובים שבהם מספר גדול, יחסית, של עולי אתיופיה, 1999

יישוב	מספר יוצאי/ות אתיופיה
נתניה	5,900
רחובות	5,000
חדרה	4,200
באר שבע	4,154 (1998)
אשקלון	4,100
חיפה	3,938 (1998)
אשדוד	3,900
עפולה	2,700
קריית גת	2,600
קריית מלאכי	2,300
יבנה	1,800
לוד	1,500
קריית ים	1,400
פרדס חנה-כרכור	1,180 (1998)

מקורות: נתונים עבור 1999: הלמ"ס, 2001, מזכר "אוכלוסיית עולי אתיופיה ביישובים"; נתונים לגבי 1998: דולב, פוגל ושות', קליטת עולי אתיופיה: הצעה לפרויקט לאומי, תמונת מצב יישובית, אפריל 2000.

לוח 3. היישובים העיקריים שבהם מתגוררים עולים מאתיופיה בדירות ציבוריות, 2001

יישוב	מספר דירות עמידר	מספר דירות עמיגור	סך הכל דירות
אופקים	140	140	140
אשדוד	245	245	245
באר שבע	326		326
בת ים	92		92
חדרה	122		122
מגדל העמק	81	81	81
נתניה	333		333
עפולה	234		234
פתח תקוה	83		83
צפת	72		72
קריית גת	165		165
קריית ים	136	136	136
ראשון לציון	183		183
רחובות	96		321
רמלה	127		493
שדרות/נתיבות	187	187	187
תל-אביב-יפו	2	81	83
יישובים אחרים	477	381	858
סה"כ	2,312	1,251	3,563

הערה: הנתונים של עמיגור כוללים הוסטלים ובתי קשישים. מקורות: "תוצאות שאילתא לפי יישוב", מזכר מחברת עמידר, 5.7.2001; מזכר מחברת עמיגור, 22.7.2001.

כיצד זה קרה?

את ההסבר למידת הריכוז הגבוהה ניתן למצוא בכמה גורמים. ראשית, רוב העולים שהגיעו ב"מבצע משה" ולא היו בעלי משאבים עצמיים הופנו למגורים בשכירות בדירות ציבוריות, ואלה, כידוע, ממוקמות בעיקר בעיירות פיתוח ובשכונות בעלות מעמד כלכלי-חברתי נמוך.

שנית, בתקופת "מבצע משה" הוסבו ארבעה מרכזי קליטה, שהיו ממוקמים ביישובים בעלי מעמד כלכלי-חברתי נמוך (נצרת עילית, אשקלון ועפולה [שני מרכזים]), לדיור קבע – בניגוד להמלצה מפורשת של מסמך המדיניות מ-1985; הדיירים, יש לומר, לא נשאלו לרצונם.

מבצע הרכישה

לעולי אתיופיה להפוך לבעלי נכסים; והשני, יישוב העולים האתיופים ביישובים בעלי חוסן כלכלי-חברתי בינוני במרכז הארץ, בסמוך למוקדי תעסוקה, ולא ביישובי פריפריה או בשכונות מצוקה. צבן דחה הצעה של אנשי משרד הבינוי והשיכון ליישב את עולי "מבצע שלמה" בדירות הריקות, שנבנו בערי פיתוח פריפריאליות עבור עולי חבר העמים ונותרו ללא ביקוש (המדובר היה בכ-5,000 דירות, כמספר המשפחות יוצאות אתיופיה שהמתינו לדיור קבע).

משרד האוצר הסכים למבצע לאחר שהעריך כי מספר הדירות שתימכרנה במסגרתו לא יעלה על 500 (צבן, 2001). אלא שבפועל המספרים היו גבוהים פי 16: בין יוני 1993 לסוף 1995 נרכשו כ-3,500 דירות (המשרד לקליטת העלייה, 1996: 50); ועד מרץ 2001 נרכשו כ-3,400 דירות נוספות (משרד הבינוי והשיכון, 2001: [א]).

ספר התקציב של משרד הבינוי והשיכון הציג החל ב-1994 את עלות מבצע הרכישה בסעיף תקציבי נפרד, כך שניתן לעקוב אחר העלות התקציבית. החישוב מעלה כי בין 1994 ל-2001 ייעד משרד הבינוי והשיכון לצורך משכנתאות לעולי אתיופיה סך של כ-2.2 מיליארד ש"ח (במחירי 2000) (סבירסקי ואחרים, 2001: 34). בשנים 1994 - 2000, ההוצאה בפועל היתה גדולה, בממוצע, מן הסכום שהוקצב בכ-5%; נתוני הביצוע לשנת 2001 טרם פורסמו. התרשים שלהלן מציג את הנתונים, תוך השוואה בין ההקצבה לביצוע.

המהלך החשוב ביותר בקביעת מקום המגורים ורמת המגורים של יוצאי/ות אתיופיה היה ללא ספק מבצע הרכישה של דירות באמצעות משכנתאות ממשלתיות נדיבות במיוחד. יש לציין כי זהו הצעד החיובי המשמעותי ביותר של הממשלה בכל הנוגע לקליטת יוצאי אתיופיה בישראל. המבצע, שעוצב על ידי המשרד לקליטת העלייה בראשותו של יאיר צבן, נולד כתגובה לצעדת רעב של עולי "מבצע שלמה", שהתגוררו בקרוונים בכפר הנופש באשקלון. צועדי הרעב דרשו כי ממשלתו החדשה של יצחק רבין תממש את ההתחייבות של אריאל שרון, שר השיכון בממשלה הקודמת שבראשות הליכוד, במהלך מערכת הבחירות. שרון התחייב כי אם ייבחר, הוא ידאג להם לדיור קבע תוך 30 יום מהניצחון בבחירות (צבן, 2001).

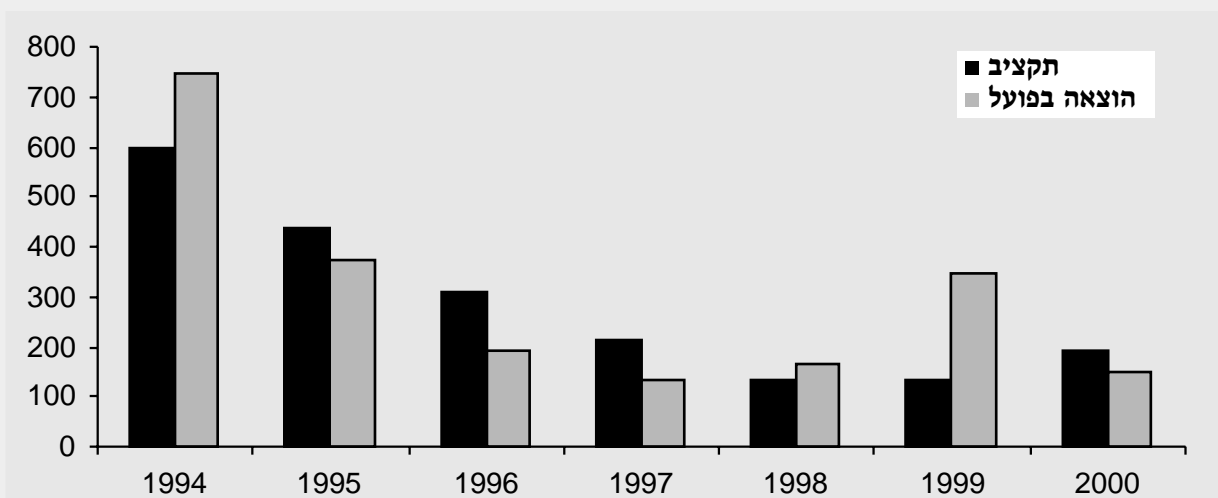
במסגרת מבצע הרכישה הציעה הממשלה לעולי "מבצע שלמה" ולעולים אחרים, שהתגוררו עדיין בקרוונים (בעיקר משפחות), משכנתא ממשלתית, בהתאם לגודל המשפחה (משפחות בנות 4 ילדים ויותר זכאיות למשכנתא הגדולה ביותר) בגובה של עד 110,000 דולר, שתכסה עד 99% ממחיר הדירה. סכומי ההחזר החודשי שנקבעו היו נמוכים, יחסית (כ-150 ש"ח לחודש), ורוב ההלוואה (80%) היתה אמורה להפוך למענק בתום 15 שנים.

הוגה התוכנית, יאיר צבן, ראה בה שני יתרונות: האחד, מתן הזדמנות

תרשים 1. תקציב המשכנתאות לעולים מאתיופיה, 1994 - 2000

תקציב מול הוצאה בפועל

מיליוני ש"ח, במחירי 2000

מקורות: עיבוד של מרכז אדוה מתוך משרד האוצר, דין וחשבון כספי, שנים שונות; משרד האוצר, הוראות התקציב: משרד הבינוי והשיכון, שנים שונות.

כאשר החל מבצע המשכנתאות המיוחדות, הכוונה היתה להפנות את הרוכשים ל-52 היישובים שנקבעו מראש. עד מהרה התברר כי הרכישות התרכזו במספר יישובים קטן יותר. בעקבות לחצים של העולים עצמם נוספו לרשימה יישובים שבהם כבר נוצרו קודם לכן ריכוזים של יוצאי אתיופיה. במקרה אחד, עתר עולה חדש לבג"ץ (עם עמותת "איחוד הארגונים של עולי אתיופיה"), בטענה שהתוכנית לא איפשרה לו לרכוש דירה במחוז חפצו (צבן, 2001).

המשכנתאות המוגדלות סייעו לעולים רבים להשתקע במרכז הארץ, אולם הדירות שקנו היו ממוקמות בפרפריה החברתית והכלכלית של אזור המרכז. יותר מ-56% מהדירות שנרכשו בתקופה הראשונה שלאחר ההכרזה על התוכנית היו ממוקמות בשכונות מצוקה (816 מתוך 1,342) (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 1994: 2). בעקבות ממצאים ראשוניים אלה התריעה האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה על הצורך לנקוט מיד צעדים שיביאו לשינוי המגמה. האגודה המליצה, בין השאר:

(1) להקצות תוספת של 20,000 דולר למשכנתאות הניתנות לעולים המבקשים לרכוש דירות בגוש דן, בירושלים ובחיפה;

(2) להפיץ מידע על התוכנית בקרב עולי אתיופיה, בין היתר באמצעות הפקת סרט וידיאו, קיום סדנאות הכנה לרכישת דירה, פתיחת קו טלפון חם בשפה האמהרית כדי לענות על שאלות הרוכשים, הכנת תוכנית טלוויזיה ורדיו בשפה האמהרית;

(3) להעניק לרוכשי דירה ליווי של מתנדבים. האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה ציינה בדו"ח הביניים, שהיא מוכנה לקחת על עצמה את ארגון הליווי כמו גם את הפקת הסרט, בתנאי שהממשלה תתקצב זאת (שם: 6).

יש לציין כי תוכנית המשכנתאות עוצבה תוך ליווי צמוד של "איחוד הארגונים של עולי אתיופיה", עמותה שאיגדה שבעה ארגונים של עולי אתיופיה, ואשר בראשה עמד חבר הכנסת דאז אדיסו מסלה. עוד לפני שהמבצע יצא לדרך, התריע מסלה: "צריך לדאוג לליווי של כל עולה בכל שלבי תהליך הרכישה מראשיתה ועד סופה, כולל ביקורים בדירה החדשה" (מכתב ממסלה לצבן, 14.12.1992).

לדברי יאיר צבן, השר לקליטת העלייה דאז, עשה משרדו מאמצים ללוות את העולים בתהליך רכישת הדירה. אבל משום מספרן הרב של המשפחות שנוקקו לסיוע – כל אחת מהן במקום אחר – הפכה משימת הליווי לבלתי-אפשרית (צבן, 2001). לעומתו טוען מיכה אודנהיימר, מייסד האגודה הישראלית למען עולי אתיופיה, כי המשרד הצמיד לעולים מספר זעום של מתורגמנים ולא היה מוכן לסייע במימון ליווי של עורכי דין (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 24.7.2001).

גם הח"כ לשעבר אדיסו מסלה, יו"ר "איחוד הארגונים של עולי

בספטמבר 1995 הוסיף משרד הקליטה לתוכנית המשכנתאות דירוג של יישובים לפי עלות הדירות. גובה המשכנתא ותנאיה נקבעו בהתאם לדירוג היישוב ולגודל המשפחה. המשכנתאות ביישובים שבהם מחירי הדירות היו הגבוהים ביותר, הוגדלו. המשכנתאות הגבוהות ביותר נקבעו ליישובים הבאים: אבן יהודה, אור יהודה, בני ברק, בת ים, גבעת זאב, גבעת שמואל, גבעתיים, גני תקווה, הוד השרון, הרצליה, חולון, יהוד, ירושלים, כפר סבא, מבשרת ציון, מעלה אדומים, נס ציונה, נתניה, פתח-תקווה, קריית אונו, ראש העין, ראשון לציון, רחובות, רמת גן, רמת השרון, רעננה ותל-אביב. ביישובים אלה, המשכנתא לזוג ללא ילדים נקבעה בגובה של 235,000 ש"ח, למשפחה עד שלושה ילדים – 300,000 ש"ח, ולמשפחה בת ארבעה ילדים ויותר – 365,000 ש"ח. יתר היישובים חולקו לחמישה אזורים, לפי עלות הדירות, והמשכנתאות הותאמו לעלות הדירות ולגודל המשפחה (המשרד לקליטת העלייה, 21.9.1995; משרד האוצר, 20.9.1995).

בתחילת מבצע המשכנתאות המיוחדות נקבע כי תקופת הזכאות תהיה שבע שנים מיום קבלת המעמד של עולה. במסמך של המשרד לקליטת העלייה משנת 2000 (המשרד לקליטת עלייה, 2000: 4) נכתב כי קיימת הוראה המאריכה את תקופת הזכאות לכל מי שעלה החל בספטמבר 1989 ועד סוף יוני 2001. בעת כתיבת מידע על שוויון זה (דצמבר 2001), המבצע עודנו בתוקף ולא נקבע לו תאריך סיום.

יש לציין כי בנוסף לתקציב הסיוע במשכנתאות, תקצבה הממשלה רכישה של דירות שיועמדו לרשות יוצאי אתיופיה בתנאי שכירות ציבורית, במקומות שבהם לא היו דירות ציבוריות מתאימות. כבר ב-1993 נרשם סעיף תקציבי מיוחד למטרה הזאת. אלו הן דירות לנכים, חולים וזקנים, שזכאותם לדירה ציבורית נקבעה בידי ועדה רפואית. הדירות האלה מועמדות לרשות העולים בשכירות חודשית נמוכה. הסכום הכולל שהוקצב לרכישת דירות עבור עולים מאתיופיה בין השנים 1993 ו-2001 הגיע לכ-346 מיליון ש"ח, במחירי 2000 (אין בידינו נתוני ביצוע) (עיבוד של מרכז אדוה מתוך משרד האוצר, הוראות תקציב: משרד הבינוי והשיכון, שנים שונות).

תוצאות מבצע הרכישה

מבצע המשכנתאות המיוחדות השיג תוצאה חשובה: רוב משקי הבית של יוצאי אתיופיה הם בעלים של דירה. אין ספק שרובם הגדול לא היה מצליח לרכוש דירה ללא הסיוע הממשלתי הנדיב. עם זאת, נראה כי המבצע לא תרם למימוש היעד המרכזי של מדיניות הדירוג, הלא הוא פיזורם של יוצאי אתיופיה בקבוצות קטנות במספר רב של יישובים בעלי חוסן כלכלי בינוני.

לוח 4. רכישות של דירות בעזרת משכנתא מוגדלת לפי יישוב, 1993 – 2001 (יוני)

מספר דירות שנרכשו	יישוב
975	רחובות
966	נתניה
581	חדרה
509	לוד
386	קריית מלאכי
373	חיפה
338	רמלה
248	ירושלים
269	ראשון לציון
231	יבנה
172	פרדס חנה – כרכור
154	פתח תקוה
132	קריית ים
103	קריית מוצקין
2,977	יישובים אחרים
8,414	סה"כ

מקור: "מימוש משכנתאות על-ידי עולים מאתיופיה לפי יישוב", מזכר מאגף האכלוס, משרד הבינוי והשיכון, יולי 2001.

צורך מתמשך במבצע המשכנתאות המיוחדות

צעירים וצעירות בודדים

לפי תקנות משרד הבינוי והשיכון, צעירים מתחת לגיל 25 המגיעים לישראל עם הוריהם, או שהוריהם מגיעים ארצה בתוך שנה מיום עלייתם, אינם מקבלים זכויות דיור כבודדים אלא נרשמים בתעודות העולה של הוריהם. עוד בסוף 1995 התריע יאיר צבן על הצורך בפתרונות דיור ליחידים המתגוררים באתרי הקרוונים (צבן, 1995). האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה הציעה להעניק זכויות דיור גם לצעירים בודדים מתחת לגיל 25 (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, ללא תאריך [ב': 2]). עוד קראה האגודה למצוא פתרונות חדשים עבור "צעירים שחלקם יתומים מהורים וחלקם ניתקו ממשפחותיהם בתהליכי העלייה הממושכים, וכעת נמצאים בשלבי חיים שונים כגון חיילים, סטודנטים, צעירים אחרי שירות צבאי (עובדים ושאינם עובדים)" (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, ללא תאריך [ב':]). הצעות האגודה כוללות מתן משכנתא מוגדלת לעולים בודדים שאינם מתגוררים בקרוונים (לעולים בודדים שעדיין מתגוררים בקרוונים אכן מוצעות משכנתאות מוגדלות) ולצעירים

אתיופיה", מעלה ביקורת דומה. לדבריו, היה צורך להצמיד לעולים החדשים רכזי רכישות, שיפנו אותם לשכונות וליישובים מבוססים יותר. הארגון אף הציע לממשלה לכלול בתוכנית המשכנתאות מרכיב של דיור, כך שאלה המבקשים לרכוש דירה בשכונה מבוססת יקבלו משכנתא גבוהה יותר. לדבריו, חלפה שנה תמימה עד אשר התקבלה הצעתו (מסלה, 2001).

התרכזות הרכישות בשכונות וביישובים בעלי מעמד כלכלי-חברתי נמוך הושפעה גם מפעילות של מיני מתווכים, מקצתם עולים ותיקים מאתיופיה, שראו הזדמנות לעשות רווחים מן ההקצאה הממשלתית הנדיבה. עבור המתווכים האלה, העסקאות הקורצות ביותר היו דווקא בשכונות ובעיירות פיתוח, שבהן מחירי הדיור נמוכים יחסית: מרגע שנודע גובהן של המשכנתאות, מחירי הדירות שם "התאימו את עצמם" לגובה המירבי של המשכנתא הממשלתית. המתווכים מילאו תפקיד פעיל ב"התאמה" הזאת (צבן, 2001). בישיבה בלשכת שר הקליטה במרץ 1994 דווח על ניפוח של מחירי דירות ועל ניפוח של הערכות שמאים, כמו גם על הכללת מרכיבים כמו ציוד ביתי ושכר מתווכים במחיר הדירות (המשרד לקליטת העלייה, 1994).

מחיר המכירה הגבוה, יחסית, איפשר למוכרים – מרביתם יוצאי ארצות ערב, שעלו בשנות ה-50 וה-60 – לשדרג את תנאי הדיור שלהם. עולי אתיופיה מצאו את עצמם רוכשים דירות במחיר מנופח בשיכונים שערך הדירות שבהם נמוך.

יתרה מזאת, עצם ההתרכזות של משפחות אתיופיות רבות ביישוב או בשכונה תרמה גם היא לירידת ערך הדירות במקום. לדברי מיכה פלדמן, מי שהיה שליח הסוכנות באתיופיה ולאחר מכן יועץ לענייני קליטה של הקהילה, עולי אתיופיה קנו דירות ב-100,000 דולר, ודירות אלה שוות כיום 50,000 דולר (פלדמן, 2001).

פעילי האגודה הישראלית למען עולי אתיופיה מסכימים שהיו גורמים אשר רימו את העולים וגרפו רווחים על חשבונם. עם זאת, הם טוענים כי המשכנתאות שהועמדו לרשות העולים, הגם שהיו נדיבות, יחסית, הספיקו לרכישת דירה בשכונות מצוקה אך לא בשכונות של המעמד הבינוני. החוקר לאזין הגיע למסקנה דומה: לדבריו, הממשלה יצרה בסופו של דבר במו ידיה ריכוזים של עולים: תחילה, כאשר הפנתה עולים למרכזי קליטה ולאיתרי קרוונים; ומאוחר יותר, כאשר הוציאה לפועל את מבצע המשכנתאות. אף שהמשכנתאות אשר הועמדו לרשות עולי אתיופיה היו גבוהות מאלה שעומדות לרשות ישראלים אחרים, הן לא היו גבוהות דיין לאפשר לעולים לקנות דירות בשכונות חזקות (Lazin: 1997: 41).

הסיוע הממשלתי איפשר ליוצאי אתיופיה בעלות על דיור, אך הדיור שבבעלותם הוא זול, וספק אם יוכל לשמש להם מקפצה לרמת דיור גבוהה יותר בעתיד הנראה לעין. פעילי האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה טוענים בדיעבד כי הבעלות על דיור טומנת בחובה לא רק יתרון, אלא גם חסרון: הבעלות מקבעת את העולים ואת צאצאיהם במגורים בשכונות עוני (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 2001 [ב':]).

עובדים ומתן דיור ציבורי לצעירים שאינם עובדים (כולל שמירת הזכויות לרכוש דירה בעתיד) (פעילי האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 2001 [ב']).

עולים שהגיעו לאחר "מבצע שלמה"

בין השנים 1992 ו-2000 הגיעו לישראל כ-2,500 עולים חדשים מאתיופיה מדי שנה, בממוצע. אלה הם מספרים קטנים משמעותית מאלה שהגיעו במסגרת "מבצע שלמה", ועקב כך סביר היה לצפות שהטיפול שיקבלו יהיה טוב יותר. ואולם נראה כי העולים החדשים נתקלים באותן בעיות, שבהן נתקלו עולי "מבצע שלמה". שתי הבעיות העיקריות הן המשך המגמה של רכישת דירות בשכונות מצוקה והעדר הסברה וליווי בעת רכישת הדירה (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, ללא תאריך [א': 1]). בעיה נוספת היא היעדר תיאום בין משרדי הממשלה המטפלים בעולים ובין הרשויות המקומיות במקומות שבהם רוכשים העולים דירות (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 2001 [א': 1]).

בעיה חדשה: אחזקת הדירות

בעיות הדיור אינן מסתיימות עם רכישת הדירה. ההוצאות על דיור כוללות גם עלויות הקשורות לתחזוקת הדירה. כיוון שההכנסה של רוב עולי אתיופיה נמוכה, חלה עם הזמן ירידה במצב הפיזי של הדירות שרכשו (חובב, 2001). יש לציין כי מצבן של דירות רבות היה ירוד מלכתחילה.

אופציות אפשריות לשדרוג תנאי הדיור

התמונה המצטיירת מן הנתונים שבחנו היא של קהילה המרוכזת במספר קטן של יישובים, בשכונות בעלות דירוג כלכלי-חברתי נמוך ובדיור בעל ערך כספי נמוך, אשר בחלק מהמקרים אף מצוי בירידה. לאור רמת ההכנסה הנמוכה של מרבית יוצאי אתיופיה – על כך נעמוד בפרק הבא – סביר להניח כי התמונה הזאת לא תשתנה במהרה; נהפוך הוא – רבים הסיכויים כי רמת הדיור תרד עוד, ועמה גם ערך הדיור.

כפי שראינו לעיל, בואם של יוצאי אתיופיה לעיירות פיתוח ולשכונות, כשהם מצוידים במשכנתאות נדיבות, יחסית, איפשר לישראלים שהגיעו בגלי עלייה קודמים ואשר התקשו עד אז לשפר את תנאי הדיור שלהם, לעבור לדירות טובות יותר. לישראלים הוותיקים האלה, בואם של יוצאי אתיופיה היה בבחינת נס, שהמתינו לו זמן רב. השאלה היא, האם ניתן לבסס מדיניות המיועדת לשפר את רמת הדיור של יוצאי אתיופיה על הציפייה להישנותו של נס שכזה.

ארגונים של יוצאי אתיופיה הציעו כמה פתרונות. פתרון אחד הוא שהממשלה תרכוש מידי העולים את דירותיהם ותעניק להם משכנתאות חדשות, שתאפשרנה מעבר לשכונות מבוססות יותר.

האגודה הישראלית למען עולי אתיופיה הציעה כי הממשלה תאפשר לעולים לצאת משכונות מצוקה באמצעות הלוואות דיור חדשות וגרירת המשכנתאות הקיימות שלהם לדירה חדשה (האגודה הישראלית למען עולי אתיופיה, ללא תאריך [א']). גם במשרד לקליטת העלייה "הועלו רעיונות והצעות [...] . . . לספק מענקים מיוחדים והלוואות, אשר יאפשרו לעולים לעבור מן האזורים הבעייתיים לאזורים אחרים" (מכון ברוקדייל, 2001: 12).

רמת ההכנסה הנמוכה של מרבית העולים מאתיופיה מעלה ספקות לגבי מידת ההיתכנות של רעיונות אלה: אפילו יקבלו יוצאי/ות אתיופיה משכנתאות נדיבות מאלה שכבר קיבלו, רובם עדיין לא יהיו מסוגלים לרכוש דירה בשכונה, שתושביה מתאפיינים ברמת הכנסה בינונית ומעלה.

אפשרות אחרת להתערבות ממשלתית היא הפעלה של תוכנית "שיקום שכונות". כידוע, פרויקט "שיקום שכונות", שהופעל בסוף שנות ה-70, לא שינה את מעמדם החברתי-כלכלי של תושבי השכונות שבהן הופעל, ואין מקום לצפות לתוצאות שונות אם יופעל בשכונות החדשות של יוצאי אתיופיה. אבל אולי יש מקום לבחון את האפשרות של שידרוג השכונה בידי ארגונים שכונתיים בשיתוף הרשות המקומית, משרד הבינוי והשיכון וערים-אחיות בחו"ל.

בד בבד עם בחינת האפשרויות לשידרוג הדיור של משקי הבית הקיימים, יש לבחון אפשרויות סיוע לדור הצעיר. בהקשר הזה, אחת ההצעות החשובות היא להעמיד משכנתאות מוגדלות גם לבני עולים, אשר נחשבים היום, בכל הנוגע לרכישת דירה, לישראלים ותיקים, ועל כן אינם זכאים למשכנתאות שכאלה (האגודה הישראלית למען עולי אתיופיה, ללא תאריך [א']). ידוע כי זוגות צעירים בישראל המבקשים לרכוש דירה נעזרים בדרך כלל בהוריהם; ומי שאינם יכולים להיעזר בהוריהם, נאלצים לרכוש דירה בפריפריה הגיאוגרפית או החברתית (ר' למשל, ספילרמן, 1997). זוגות צעירים יוצאי אתיופיה אינם יכולים להיעזר בהוריהם ועל כן, אם המדינה מעוניינת בשילובם ובקידומם, מן הראוי שתעניק להם את הסיוע שהוריהם אינם מסוגלים להעניק להם. ללא סיוע שכזה, הסיכוי היחיד לשיפור הדיור של בני הדור השני יהיה תלוי ב"התגבשות יחידים". אופציה זאת, כפי ששמה מעיד עליה, תהיה אפשרית בטווח הנראה לעין למעטים בלבד.

באשר לדור הצעיר, מן הראוי לשקול גם הקמתם של יישובים קהילתיים של יוצאי אתיופיה. אופציה זו לא נשקלה ברצינות בעת עלייתם של יהודי אתיופיה, שכן התפיסה השלטת היתה של פיזור וטמיעה בקרב האוכלוסייה הוותיקה. היום, כאשר יישובים קהילתיים הפכו למסלול נורמטיבי של שידרוג מגורים עבור בני המעמד הבינוני העירוני הוותיק, מן הראוי לשקול זאת גם עבור צעירים וצעירות יוצאי/ות אתיופיה. היוזמה להקמת יישובים שכאלה, אם תובל בידי צעירי הקהילה ותקבל סיוע מן הממשלה, תהיה בה משום הצהרה של יוצאי אתיופיה כי לקהילה שלהם יש מה לתרום לחברה הישראלית.

תעסוקה

אם בתחום הדיור החשש מפני ריכוז גיאוגרפי הוא שעמד לנגד עיניהם של קובעי המדיניות, הרי שבתחום התעסוקה החשש העיקרי היה שמא "קבוצה עדתית שלמה תתרכז בשכבה הנמוכה ביותר של החברה" (המשרד לקליטת העלייה, 1985: 57). לפיכך הוכנו תוכניות קליטה עם דגש רב על הכשרה מקצועית. אבל שלא כמו המאמץ הממשלתי הגדול בתחום הדיור, שהותיר את העולים עם רכוש בידיהם – גם אם ערכו של הרכוש קטן לעתים מן המחיר ששולם עבורו – בתחום התעסוקה, מערך הסיוע הממשלתי לא העשיר את העולים במידה המצופה.

מעצבי מערך הסיוע פעלו בהשראת דימויים אנכרוניסטיים, ובראשם הדימוי בדבר המרחק התרבותי העצום השורר, כביכול, בין "חברות מסורתיות" ובין "החברה המערבית". ביטוי רווח לכך היה הדימוי שלפיו העלייה של יהודי אתיופיה היתה בבחינת "דילוג מימי הביניים למאה ה-21". אבל בואם של יהודי אתיופיה לישראל התרחש בתקופה שבה הגלובליזציה של שוקי העבודה ושל קווי הייצור התעשייתיים מחקה קווי תיחום, אשר בעבר אכן נתפסו כקשים למעבר. מיליוני עובדים מרחבי העולם השלישי, כולל ארצות אפריקה, היגרו לארצות מערביות בחיפוש אחר עבודה והצליחו להשתלב במשקים ה"מערביים" בלי תיווך של מערך הכשרה ממשלתי. כמו כן, חברות רב-לאומיות מערביות הציבו החל בשנות ה-70 קווי ייצור בארצות "מסורתיות" והעסיקו בהן עובדות ועובדים מקומיים, בין השאר בייצור מוצרים אלקטרוניים מתוחכמים. וכך גם בישראל: המשק הישראלי "המערבי" ידע לקלוט מאות אלפי מהגרי-עבודה בענפי החקלאות, הבניין והשירותים האישיים. עובדים ועובדות אלה מגיעים מארצות המתאפיינות "בכלכלה חקלאית ובחברה מסורתית" והם אינם מתקשים כלל להשתלב בשוק העבודה. מעסיקהם אף מפעילים על הממשלה לחץ מתמיד על מנת שתאשר להם להביא יותר ויותר עובדים. דברים אלה נכונים במידה רבה גם לגבי העובדים הפלסטינים שהועסקו בישראל בהמוניהם לפני האינתיפאדה הראשונה ואף לאחריה.

על אף כל אלה, מעצבי מדיניות הקליטה פעלו על יסוד ההנחה כי "השתלבותם של יוצאי אתיופיה בתעסוקה הציבה אתגר ייחודי בפני החברה בישראל, בפני המערכות המסייעות לעולים ולוותיקים למצוא תעסוקה. לא ניתן היה פשוט לשלב את אוכלוסיית עולי אתיופיה במסגרות התעסוקה הקיימות, אלא היה צורך לפתח גישות ושיטות חדשות לגמרי" (מכון ברוקדייל, 2001 [א': 41]).

ואולם נראה כי מעבר לרטוריקה התרבותית, החשש המעשי העיקרי של מעצבי מדיניות הקליטה היה מפני האפשרות, שיהודי אתיופיה לא יצליחו לשרוד בשוק העבודה המאוד בלתי שוויוני והמאוד בלתי

מוגן, שהתפתח בישראל בשנות ה-80 וה-90. שוק זה מתאפיין בפיצול מעמיק בין בעלי השכלה אקדמית ובין בעלי השכלה תיכונית ומטה, כאשר שכרם של אלה האחרונים נשחק, יחסית, בקצב מהיר. רבים מן השכירים בישראל אינם מצליחים להתפרנס בכבוד: כך, למשל, שיעור המשפחות של שכירים ישראלים, שהכנסתם הנמוכה משכר מציבה אותם על קו העוני או מתחתיו, גדל מ-21% ב-1989 ל-34.8% ב-1999; הקצבאות של המוסד לביטוח לאומי מצליחות להעלות כמחצית מהמשפחות אל מעל לקו העוני (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2001: 15). יתרה מזאת, עובדים ועובדות רבים אינם זוכים להגנה ראויה: ההסתדרות, שאיבדה את מרבית נכסיה, נחלשה עד מאוד, והמדינה אינה אוכפת את חוקיה שלה, כדוגמת חוק שכר המינימום. המעסיקים הגבירו את השימוש בצורות העסקה העוקפות את ההסכמים הקיבוציים, כדוגמת העסקה באמצעות קבלני משנה, ולמדו לנצל את התחרות בין עובדים ותיקים, עולים חדשים, עובדים פלסטינים ומהגרי-עבודה; וחלקם אף העבירו קווי ייצור לארצות שכנות.

החשש שהדריך את מנוחתם של מעצבי מדיניות הקליטה היה, אם כן, שיוצאי אתיופיה יישאבו אל תחתית סולם התעסוקה והשכר בישראל, ובכך יוטל צל כבד על ההבטחה הציונית, הגלומה בעצם פעולת ההעלאה לישראל, ולפיה יהודים הבאים מארצות המוגדרות כ"ארצות מצוקה" צפויים בישראל לחיים טובים ובטוחים יותר. מכאן ההדגשה על הצורך לפתח עבור יוצאי אתיופיה "גישות ושיטות חדשות לגמרי". המענה העומד לרשות המדינה הוא אכן מענה ציוני: לשירות המהגרים היהודים, ורק להם, מעמידה המדינה שתי מערכות סיוע, שאינן עומדות לשירות מהגרי-העבודה מארצות רחוקות או לשירות העובדים הפלסטינים: המערכת האחת היא מערכת של הכשרה מקצועית והשמה בעבודה, והמערכת השנייה היא מערכת קצבאות הביטוח הלאומי, המעניקה גמלאות קיום למי שאינם יכולים להשתלב בשוק העבודה ולאלה המשתלבים בו בדרגות שכר נמוכות, שאינן מספיקות לקיום על פי הגדרות המוסד לביטוח לאומי. אנו נעסוק להלן רק במערכת ההכשרה המקצועית שהועמדה לשירות עולי אתיופיה; מערכת הביטוח הלאומי לא תידון במסמך זה.

מדיניות ההכשרה המקצועית

ממשלת ישראל, באמצעות המשרד לקליטת העלייה, גיבשה שתי תוכניות אב לקליטת יוצאי אתיופיה, הראשונה ב-1985, בעת "מבצע משה", והשנייה ב-1991, בעת "מבצע שלמה". תוכנית האב הראשונה הגדירה את יעדה בתחום התעסוקה כך: "עבור עולי אתיופיה ההכשרה המקצועית היא תנאי הכרחי לכך שהשתלבותם בעבודה לא תתרכז בתחתית הסולם התעסוקתי" (המשרד לקליטת עלייה, 1985: 9).

השיגו את יעדיהם. במרכזו של המדיניות החדשה עומדת תפיסה, שיש לסייע לכל עולה להיקלט בעבודה בהקדם האפשרי במגמה להבטיח את קליטתו בארץ" (משרד מבקר המדינה, 1988: 498).

כמה שנים לאחר מכן, ב-1991, כאשר הממשלה נערכה לקליטת הגל הגדול השני של יהודים מאתיופיה ב"מבצע שלמה", גיבש משרד הקליטה מדיניות חדשה, שעיקרה קיצור שלבי המעבר השונים, כולל שהייה במרכזי הקליטה ותקופות ההכשרה, והקדמת היציאה לעבודה. המדיניות החדשה הוצגה כתוצר של הפקת לקחים מן ההתנסות בקליטת העולים ב"מבצע משה". מנסחות התוכנית החדשה ציינו כי "אין ממצאים המלמדים באופן ברור שההשתתפות במסלול [ההכשרה הארוך]... אכן תרמה באופן משמעותי לקליטה בתעסוקה" (המשרד לקליטת העלייה, 1991: 32).

המבנה החברתי של עולי "מבצע שלמה" השפיע גם הוא על שינוי המדיניות: שלא כמו עולי "מבצע משה", שהגיעו לאחר מסע נדודים ארוך ושהייה ממושכת במחנות פליטים, כבודדים או בחלקי משפחות, רוב עולי "מבצע שלמה" עלו במשפחות שלמות ולאחר שהייה מסודרת במחנה מעבר באדיס אבבה (המשרד לקליטת העלייה, 1991: 3). חשוב להוסיף כי ב-1991 כבר היו בישראל כ-24,000 יוצאי אתיופיה, שיכלו לסייע בקליטה, וכן מערכת של ארגונים קהילתיים שיכלו לתווך בין הממשלה לקהילה (שם: 13).

התוכנית החדשה קראה להפנות את העולים לעבודה מיד עם סיום האולפן, תוך אבחנה בין שלוש קבוצות. קבוצה אחת של עולים שרכשו השכלה באתיופיה (כ-900 עולים), תופנה לקורסים מקצועיים. קבוצה שנייה, של כ-1,100 עולים שגילו "פוטנציאל לימודי טוב", תופנה ישירות למפעלים – ובהם מפעלים נבחרים כדוגמת בזק, חברת החשמל, מפעלי חברת העובדים, שרותי בטי הסוהר, חברות בנייה רציניות – ותזכה בהם להכשרה פנים-מפעלית. קבוצה שלישית של כ-1,000 עד 1,500 עולים, בעלי "כושר לימוד ירוד", תופנה לשוק העבודה. המתכננים סברו כי "אוכלוסייה זו תתקיים בעיקר מקצבאות הביטוח הלאומי או תשתלב בתעסוקה זמנית בעבודות עונתיות או פשוטות ביותר" (שם: 34).

בפרק הבא נבחן את נתוני התעסוקה של יוצאי אתיופיה בהתבסס על סקר כוח אדם מ-1999 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. הנתונים אינם מאפשרים לעמוד על מידת התועלת של תוכניות ההכשרה המקצועית, ואולם, נראה כי משקלן של התוכניות הממשלתיות, יהיה אשר יהיה, קטן מזה של שני גורמים צפויים אחרים, הפועלים בקרב כל קבוצות המהגרים, והם הוותק בארץ ורמת ההשכלה. העולים הוותיקים, שעלו בשנות ה-80, משתתפים בכוח העבודה יותר מעולי שנות ה-90, הצליחו יותר מהם לחדור לעיסוקים של צווארון לבן וסובלים פחות מאבטלה. עוד נראה כי, היחידים שחדרו לעיסוקים של צווארון לבן הם צעירים וצעירות שרכשו השכלה בישראל.

בהתאם לכך פיתח המשרד לקליטת עלייה "תפיסה הגורסת פעולה אינטנסיבית ומתמשכת [...] תהליך רב שלבי, שיש לתכננו כרציף, ובו משתלבות תקופות של עבודה והכשרה או השתלמות לסירוגין. התהליך אמור להתפרס על מספר שנים..." (המשרד לקליטת העלייה, 1985: 57).

התוכנית כללה שתי תקופות של הכנה לקורסי הכשרה מקצועית, שנקראו "טרורם הכשרה", כשהאחת מתפרשת על פני שלושת חודשי האולפן האחרונים, והשנייה על פני שלושה חודשים נוספים, במתכונת של יום לימודים מלא. לאחריהן הגיע תור הקורס להכשרה מקצועית. הקורסים האלה נערכו בשלוש מסגרות: במסגרת פנימייתית (לצעירים), במסגרת קורסים רגילים של משרד העבודה והרווחה ובמסגרת של הכשרה פנים-מפעלית (שם: עמ' 68 – 69).

תוכנית האב של 1985 המליצה להכשיר את בני/ות העדה לעבודה בארבעה תחומים מוגדרים: (א) מקצועות המתכת, הרכב, העץ, חשמל ואלקטרוניקה; (ב) התחום הסיעודי; (ג) תחום האירוח; (ד) תחום ההלבשה. לדעת מעבצי התוכנית, בתחומי העיסוק האלה "נדרשת מיומנות מקצועית אותה ניתן להקנות לאוכלוסייה, למרות רמת ההשכלה האופיינית לה" (המשרד לקליטת עלייה, 1985: 61). נקל להבחין כי אלה הם עיסוקים, שבחלקם, לפחות, מועסקים מהגרי-עבודה ("עובדים זרים") ועובדים פלסטינים, שלא קיבלו הכשרה מוקדמת כלשהי.

הקורסים שירתו בעיקר את הגברים מבין יוצאי אתיופיה; הנשים היו מיעוט בקורסים. המשרד לקליטת עלייה ייחס זאת, בין השאר, לקשיים בקליטת השפה הנובעים מהשתתפותן הבלתי סדירה של הנשים באולפן משום היותן מטופלות בילדים קטנים. אבל חוקרת שערכה תצפית ממושכת במרכזי הקליטה ייחסה עובדה זו למדיניות מפלה של מנהלי מרכזי הקליטה, שלפיה רק פרט אחד בכל יחידה משפחתית נבחר להכשרה מקצועית, בדרך כלל הגבר. מנהלי המרכזים הצדיקו את החלטתם בטענה, שהדבר תואם את המסורת והתרבות של העולים (הרצוג, 1998: 102).

המדיניות של תקופת הכשרה ממושכת עוררה ביקורות רבות. כך, למשל, נטען כי תהליך הקליטה הזה, במקום שיאפשר הסתגלות דינמית לחברה הקולטת, יצר תלות של העולים במנגנון הקליטה (הלפר, 1987). במקביל צוירה תמונה עגומה של מרכזי הקליטה, שבהם פותחה מידה רבה של תלות של עולי אתיופיה בפקידות של מנגנון הקליטה (הרצוג, 1998; ר' גם המשרד לקליטת העלייה, 1991: 12).

נראה כי זמן קצר בלבד לאחר גיבוש תוכנית ההכשרה התלת-שלבית כבר שינה משרד הקליטה את מדיניותו. לדברי משרד מבקר המדינה, עוד "באמצע נובמבר 1985 התווה המשרד מדיניות חדשה [...] אחרי שהעריך שהלימודים באולפן ובקורסי טרום הכשרה מקצועית לא

יוצאי/ות אתיופיה בשוק העבודה: תמונת מצב ב-1999

הלוח שלהלן מעלה עוד כי בקרב הגברים יוצאי אתיופיה רמת ההשתתפות יציבה, פחות או יותר, בכל התקופה של גיל העבודה העיקרי: רמת ההשתתפות בקבוצות הגילים 25 – 34, 35 – 44 ו-45 – 54 היא 74%, 61% ו-76%, בהתאמה. בקרב הנשים, לעומת זאת, שיעורי ההשתתפות יורדים עם העלייה במדרגות הגיל: רמת ההשתתפות היא 46%, 35% ו-18%, בהתאמה.

אם נשווה זאת לכלל האוכלוסייה הישראלית, נמצא, ראשית, כי שיעורי ההשתתפות בקרב שני המינים גבוהים יותר מאשר בקרב יוצאי/ות אתיופיה, ושנית, כי הם יציבים יותר, ובייחוד בקרב הנשים: רמת ההשתתפות של כלל הגברים הישראלים ב-1999 היתה 81%, 86% ו-86%, בהתאמה, ואילו רמת ההשתתפות של כלל הנשים הישראליות היתה 66%, 69% ו-69%, בהתאמה (חושב מתוך שם: שם).

השתתפות בכוח העבודה בגיל העבודה העיקרי, 25 – 54

ב-1999 היו 14,778 יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54. רק מעט יותר ממחציתם (53%) השתתפו בכוח העבודה. זאת בהשוואה לשיעור ההשתתפות בכוח העבודה של 76% בקרב כלל הישראלים בקבוצת הגיל הזו (חושב מתוך הלמ"ס, 2001 [ו': לוח 4]).

שיעור ההשתתפות הכולל של יוצאי אתיופיה הוא נמוך בראש ובראשונה בגלל שיעור ההשתתפות הנמוך של נשים יוצאות אתיופיה: בעוד ששיעור ההשתתפות של גברים בני 25 – 54 היה 71% (שיעור ההשתתפות של קבוצת הגיל המקבילה בקרב כלל הגברים הישראלים היה 84%), הרי ששיעור ההשתתפות של הנשים היה 38% (בהשוואה ל-68% אצל כלל הנשים הישראליות בקבוצת הגיל הזו); (חושב מתוך שם: שם).

מועסקים ובלתי מועסקים

כוח העבודה האזרחי כולל את המועסקים ואת הבלתי מועסקים. מועסקים הם אנשים שעבדו לפחות שעה אחת בשבוע שבו נפקדו בידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בעבודה כלשהי, תמורת שכר, רווח או תמורה אחרת. בלתי מועסקים הם אנשים שלא עבדו כלל בשבוע שבו נפקדו בידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה וחיפשו עבודה באופן פעיל בארבעת השבועות האחרונים.

הנתונים המוצגים להלן עובדו מתוך הקובץ הדמוגרפי של סקר כוח אדם 1999 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. הניתוח מתייחס לבני/ות 15 ומעלה שנולדו באתיופיה או שאחד מהוריהם נולד באתיופיה, ואשר עלו לישראל משנת 1980 ואילך. יש לציין כי המדובר במדגם שאוכלוסייתו קטנה, יחסית, ועל כן ייתכן ובחלק מן הנתונים יש טעויות דגימה.

כוח העבודה האזרחי

"כוח העבודה האזרחי" כולל את כל מי שעובד/ת בשוק העבודה האזרחי (לא כולל הצבא), ואת כל מי שרוצה לעבוד. מדובר בנשים וגברים בני 15 ומעלה שעובדים, או שאינם מועסקים בעת שאנשי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה פוקדים את ביתם אך חיפשו עבודה באופן פעיל בארבעת השבועות שלפני בוא הפוקד של הלשכה.

מי אינו נכלל בכוח העבודה האזרחי? (1) ישראלים וישראליות בני פחות מ-15; (2) כל בני 15 ומעלה שלא עבדו ואף לא חיפשו עבודה בשבוע הפקידה: תלמידים, מתנדבים, עקרות בית שלא עובדות מחוץ למשק ביתן, אנשים שאינם מסוגלים לעבוד, אנשים החיים מקצבת פנסיה או מרנטה, חיילים בשירות סדיר (חובה או קבע).

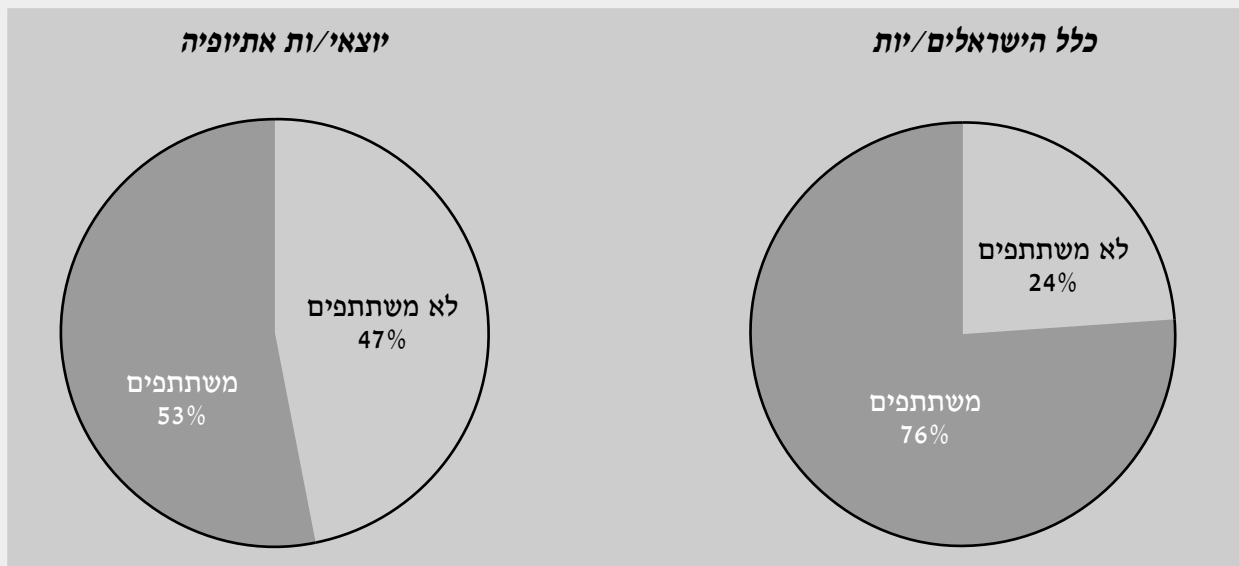
למרות שההשתתפות בכוח העבודה האזרחי מחושבת החל בגיל 15, הניתוח שלנו יתמקד בקבוצת הגיל 25 – 54, הנחשבת לגיל העבודה העיקרי, בעיקר בארצות המערב, שבהן הכניסה לשוק העבודה נעשית לרוב לאחר סיום מהלך הלימודים, כולל השכלה גבוהה. בישראל יש לכך צידוק נוסף, הלא הוא השירות הצבאי.

לוח 5. יוצאי/ות אתיופיה בני 25 – 54, לפי רמת השתתפות בכוח העבודה ולפי מין, 1999

נשים				גברים				
54 – 45	44 – 35	34 – 25	סך הכל	54 – 45	44 – 35	34 – 25	סך הכל	
1,590	2,059	4,213	7,862	1,217	1,925	3,774	6,916	סך הכל
287	720	1,946	2,953	921	1,177	2,780	4,878	משתתפים
1,303	1,339	2,267	4,909	296	748	994	2,038	אינם משתתפים
18%	35%	46%	83%	76%	61%	74%	71%	% ההשתתפות

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

תרשים 2. השתתפות בכוח העבודה, כלל הישראלים/יות ויוצאי/ות אתיופיה בגיל העבודה העיקרי, 25 – 54, 1999

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

בקרב שני גלי העלייה, שיעור ההשתתפות הגבוה ביותר הוא בשכבת הגיל 25 – 34, ולאחר מכן יש ירידה. זאת, כפי שראינו לעיל, בראש ובראשונה כתוצאה מן הירידה בשיעור ההשתתפות של נשים. ואולם שיעור ההשתתפות של בני 25 – 34, שעלו בשנות ה-80 (65%), גבוה יותר מזה של עולי שנות ה-90 (52%). בני/ות 25 – 34, שעלו בשנות ה-80 ומשתתפים בכוח העבודה מונים 2,890 איש ואשה, והם 37% מכלל יוצאי/ות אתיופיה המשתתפים בכוח העבודה. ניתן לומר כי הם הגרעין המרכזי של המפרנסים/ות בקהילה.

קבוצת הגיל שבה נרשם ההבדל הגדול ביותר בין שני גלי העלייה היא 45 – 54: שיעור ההשתתפות של עולי שנות ה-80 בני גיל זה היה 59%, בהשוואה ל-23% בלבד בקרב בני גילם, שעלו בשנות ה-90. נראה כי נסיבות הכניסה לשוק העבודה, בצירוף עם הוותק בארץ, הם הגורמים המכריעים כאן: גילאי 45 – 54 שהגיעו לישראל ב"מבצע משה" (דהיינו, חמש-עשרה שנה לפני עריכת סקר כוח אדם של 1999), הספיקו להיכנס לשוק העבודה בהיותם בני 30 – 40 – גיל צעיר יחסית – ומאז הצליחו להתבסס בו. לעומת זאת, עולי שנות ה-90 הגיעו לארץ כשהיו בני 37 – 46, גיל שבו גם ישראלים ותיקים מתקשים לעתים להיכנס לשוק העבודה. ייתכן כי עולי שנות ה-80 נהנו מחלון ההזדמנויות, שנפתח בתקופת הצמיחה במשק במחצית הראשונה של שנות ה-90, בעוד שעולי שנות ה-90 נקלעו למיתון שאפיין את המחצית השנייה של העשור.

מי משתתף יותר בכוח העבודה: עולי שנות ה-80 או עולי שנות ה-90

כפי שראינו לעיל, הממשלה השקיעה מחשבה ומעשה בקליטה של יוצאי אתיופיה בשוק העבודה. יתרה מזאת, בין גל העלייה הראשון, "מבצע משה", לשני, "מבצע שלמה", חלו, כפי שראינו, שינויים במדיניות הקליטה בתעסוקה, שנועדו להגדיל את שיעור ההשתתפות של העולים בכוח העבודה: בעוד שתוכנית האב של 1985 התבססה על שהות ארוכה באולפן ועל תקופה ארוכה, יחסית, של הכשרה מקצועית, תוכנית האב של 1991 התבססה על קיצור תקופת הלימוד וההכשרה.

לכאורה, ולאור העובדה שהגישה של 1991 נתפסה בעיני כל כטובה יותר מזו של 1985, אנו אמורים למצוא כי נתוני העבודה של עולי שנות ה-90 טובים מאלה של עולי שנות ה-80. אלא שהנתונים מציגים תמונה שונה. הלוח שלהלן מציג נתונים על השתתפות בכוח העבודה לפי תקופת העלייה. אפשר לראות כי שיעור ההשתתפות הכולל בכוח העבודה של עולי שנות ה-80 – 60% – גבוה מזה של עולי שנות ה-90 – 44%.

לוח 6. השתתפות בכוח העבודה האזרחי, יוצאי אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי תקופת עלייה, 1999

עולי שנות ה-90	עולי שנות ה-80	סך הכל	
6,801	7,976	14,777	סך הכל
3,009	4,821	7,830	משתתפים בכוח העבודה
44%	60%	53%	באחוזים
3,792	3,155	6,947	לא משתתפים בכוח העבודה
56%	40%	47%	באחוזים

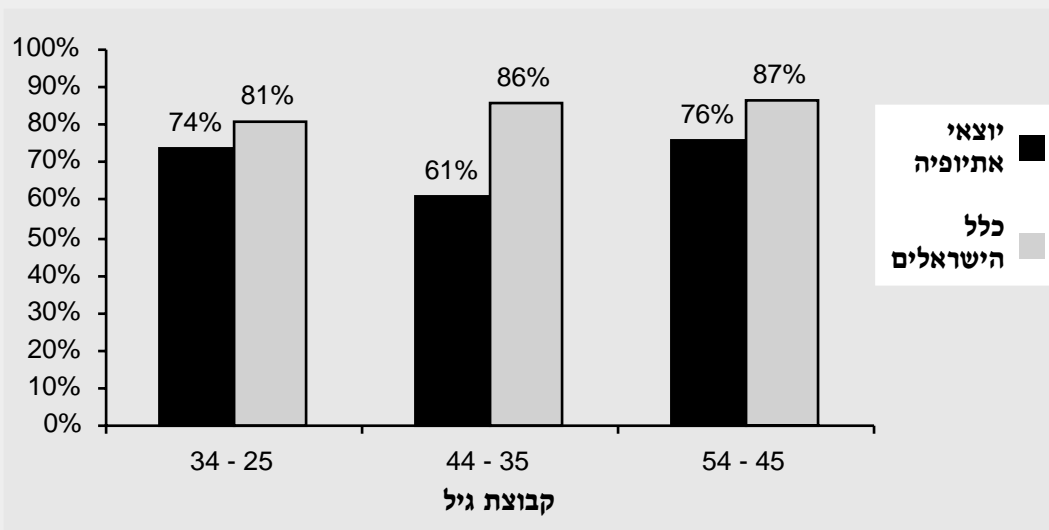
מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

לוח 7. השתתפות בכוח העבודה האזרחי, יוצאי אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי תקופת עלייה ולפי קבוצות גיל, 1999 באחוזים

עולי שנות ה-90			עולי שנות ה-80			
54 – 45	44 – 35	34 – 25	54 – 45	44 – 35	34 – 25	
23%	43%	52%	59%	53%	65%	משתתפים בכוח העבודה
77%	57%	48%	41%	47%	35%	לא משתתפים בכוח העבודה

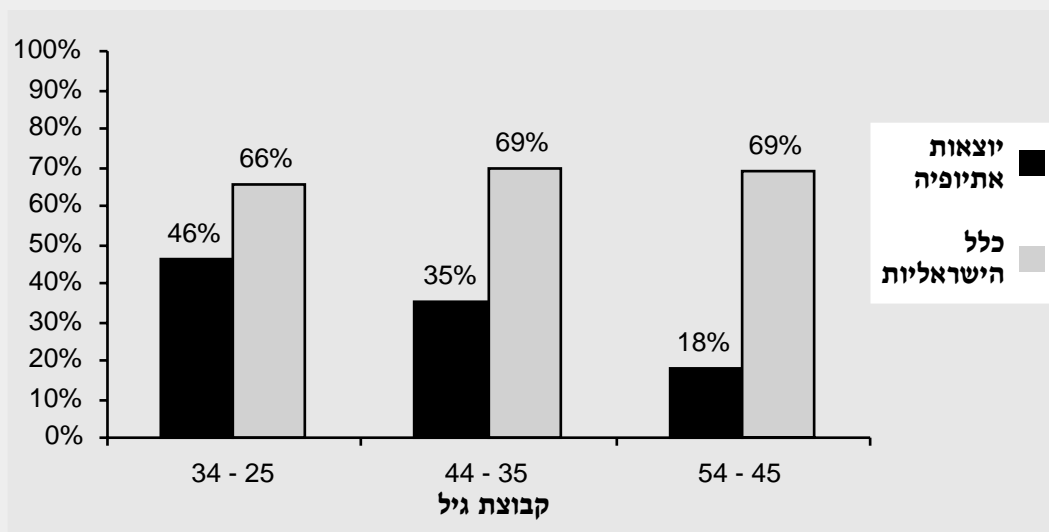
מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

תרשים 3. השתתפות בכוח העבודה האזרחי, כלל הגברים בישראל וגברים יוצאי אתיופיה בשלוש קבוצות גיל, 1999

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

תרשים 4. השתתפות בכוח העבודה האזרחי, כלל הנשים בישראל ונשים יוצאות אתיופיה בשלוש קבוצות גיל, 1999

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

במה מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה – ניתוח לפי ענף כלכלי

המעסיקים הגדולים ביותר של יוצאי אתיופיה הם התעשייה והשירותים הציבוריים: ב-1999 העסיקה התעשייה כמעט 40% מן המועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה, וענף השירותים הציבוריים העסיק כ-28% מקרבם. ענף המסחר והאוכל העסיק 12%, וענף הבנקאות והשירותים העסקיים העסיק 8% נוספים.

לוח 9. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי ענף כלכלי, 1999

ענף	מספר מועסקים/ות	באחוזים
תעשייה	2,576	39%
שירותים ציבוריים	1,839	28%
מסחר, אוכל	795	12%
בנקאות ושירותים עסקיים	514	8%
שאר הענפים	813	12%
לא ידוע	97	1%
סך הכל	6,634	100%

הערה: שאר הענפים כולל: חקלאות, חשמל ומים, בינוי, תחבורה, אחסנה ותקשורת, שירותים פרטיים למשק הבית, ארגונים וגופים חוץ מדינתיים.

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

התפלגות לפי תקופת עלייה ולפי קבוצת גיל

לוח 10 מעלה כי בענף התעשייה, שיעור ההעסקה הגבוה הוא יציב, יחסית, בכל קבוצות הגיל ובקרב עולי "מבצע משה" ו"מבצע שלמה" כאחד.

בענף השירותים הציבוריים, שהוא המעסיק השני בגודלו, יש הבדלים משמעותיים בין שני גלי העלייה ובין קבוצות הגיל השונות. שיעור ההעסקה הגבוה ביותר נרשם אצל בני/ות 25 – 34 מקרב עולי שנות ה-80 (דהיינו, צעירים שהתחנכו בישראל) – 44% מכלל הקבוצה. בקבוצת הגיל המקבילה מקרב עולי שנות ה-90 היה שיעור ההעסקה 6% בלבד. גם בקרב בני/ות 35 – 44 שעלו בשנות ה-80 היה שיעור ההעסקה גבוה, יחסית – 32%, וזאת בהשוואה ל-26% מקרב מקביליהם, שעלו בשנות ה-90.

מי אינם משתתפים בכוח העבודה האזרחי?

כפי שראינו, 47% מיוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54 אינם משתתפים בכוח העבודה. בטרם נמשיך בבחינת התעסקות של בני/ות הקהילה המשתתפים בכוח העבודה, מן הראוי לסקור, מי הם אלה שאינם משתתפים בו.

הלוח שלהלן מעלה כי התופעה של אי השתתפות בכוח העבודה רווחת – ואת זאת כבר ראינו לעיל – בקרב נשים (62%) יותר מאשר בקרב גברים (29%).

בהשוואה בין שתי תקופות העלייה, עולה כי שיעור האי השתתפות בקרב עולי "מבצע שלמה" גבוה יותר מאשר בקרב עולי "מבצע משה" – 56% לעומת 40%.

לבסוף, הלוח מעלה כי יש קשר בין השכלה לבין השתתפות בכוח העבודה: שיעור האי השתתפות מגיע ל-66% בקרב מי שלא למד כלל; ל-35% בקרב מי שסיימו רק בית ספר יסודי או חטיבת ביניים, ל-29% בקרב מי שסיימו תיכון מקצועי ול-26% בקרב מי שסיימו תיכון עיוני. שיעור האי השתתפות בקרב בעלי תואר ראשון ומעלה מפתיע בגובהו – 36%; אולם נראה כי מדובר בעיקר בסטודנטים המצויים עדיין בשלב הלימודים ולכן לא נכללים בכוח העבודה.

לוח 8. יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54 שאינם משתתפים בכוח העבודה האזרחי לפי מאפיינים שונים, 1999

מאפיינים	אחוז מהאוכלוסייה המתאימה בכל שורה	מין
גברים	29%	
נשים	62%	
עלו בשנות ה-80	40%	תקופת עלייה
עלו בשנות ה-90	56%	
לא למד או למד אך לא קיבל אף תעודה	66%	השכלה
סיים יסודי ו/או חטיבת ביניים	35%	
סיים תיכון עיוני	26%	
סיים תיכון מקצועי	29%	
תואר ראשון ומעלה	36%	

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

לוח 10. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי ענף כלכלי ולפי תקופת עלייה, 1999

עולי שנות ה-90			עולי שנות ה-80			
54 – 45	44 – 35	34 – 25	54 – 45	44 – 35	34 – 25	
46%	24%	43%	42%	42%	39%	תעשייה
16%	15%	12%	18%	13%	8%	מסחר, אוכל
–	18%	14%	6%	8%	2%	בנקאות ושירותים עסקיים
16%	26%	6%	17%	32%	44%	שירותים ציבוריים
22%	17%	25%	17%	–	6%	שאר הענפים
–	–	–	–	5%	2%	לא ידוע
100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל

הערה: שאר הענפים כולל: חקלאות, חשמל ומים, בינוי, תחבורה, אחסנה ותקשורת, שירותים פרטיים למשק הבית, ארגונים וגופים חוץ מדינתיים. מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

העיסוקים של יוצאי/ות אתיופיה

רובם המכריע של יוצאי/ות אתיופיה מועסקים כ"עובדים מקצועיים" (בחקלאות ובתעשייה) או "בלתי מקצועיים": אצל הגברים, מדובר ב-76% ואצל הנשים, ב-62%. שיעור המועסקים בעיסוקים אקדמיים, חופשיים וטכניים הוא נמוך: 4% מכלל הגברים ו-15% מכלל הנשים. עיסוקים אקדמיים כוללים, בין השאר, מרצים וחוקרים באוניברסיטאות, בעלי מקצועות חופשיים, בעלי משלח יד אקדמי במדעי הרוח ועובדי הוראה במוסדות על תיכונים ועל יסודיים; עיסוקים חופשיים וטכניים כוללים, בין השאר, הנדסאים, עובדי מעבדות ומפעילי מיכשור טכני, עובדי הוראה בבתי ספר יסודיים ובגני ילדים וכיו"ב.

התפלגות לפי מין

בתעשייה מועסקים בעיקר גברים יוצאי אתיופיה: ב-1999 הועסקו בתעשייה 49% מהגברים בגיל 25 – 34, 44% מהגברים בני 35 – 44 ו-45% מהגברים בני 45 – 54. בקרב הנשים, בתעשייה הועסקו רק מעט יותר מרבע מהנשים בגיל 25 – 34 ומעט יותר משליש מהנשים בנות 45 – 54. לעומת זאת, המעסיק הבודד הגדול ביותר של נשים הוא ענף השירותים הציבוריים: ענף זה העסיק 47% מהנשים בנות 25 – 34 ו-58% מהנשים בנות 35 – 44. בקרב הגברים, ענף השירותים הציבוריים העסיק רק 19% מבני 25 – 34 ו-22% מבני 45 – 54.

לוח 11. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי ענף כלכלי ולפי מין, 1999

נשים			גברים			
54 – 45	44 – 35	34 – 25	54 – 45	44 – 35	34 – 25	
34%	17%	26%	45%	44%	49%	תעשייה
45%	12%	13%	10%	15%	7%	מסחר, אוכל
21%	10%	4%	–	14%	8%	בנקאות ושירותים עסקיים
–	58%	47%	22%	12%	19%	שירותים ציבוריים
–	2%	10%	23%	11%	15%	שאר הענפים
234	677	1,497	856	1,102	2,268	סך הכל

הערות:

1. הסך הכל אינו מסתכם ב-100%, בגלל שיעור משתנה של "לא ידוע".
2. שאר הענפים כולל: חקלאות, חשמל ומים, בינוי, תחבורה, אחסנה ותקשורת, שירותים פרטיים למשק הבית, ארגונים וגופים חוץ מדינתיים. מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

לוח 12. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה בני 25 – 54, לפי עיסוק ולפי מין, 1999
באחוזים מתוך קבוצת הגיל

נשים			גברים			
54 – 45	44 – 35	34 – 25	54 – 45	44 – 35	34 – 25	
–	–	2%	6%	–	–	אקדמי
–	14%	15%	–	8%	2%	חופשי וטכני
–	–	15%	13%	–	6%	פקידות
–	19%	15%	–	12%	20%	סוכנים, מכירות, שירותים
–	–	–	9%	12%	2%	עובדים חקלאות
–	–	10%	37%	38%	47%	עובדים תעשייה
100%	66%	44%	35%	30%	23%	בלתי מקצועי
234	678	1,496	856	1,055	2,154	סך הכל

הערה: שאר הענפים כולל: חקלאות, חשמל ומים, בינוי, תחבורה, אחסנה ותקשורת, שירותים פרטיים למשק הבית, ארגונים וגופים חוץ מדינתיים.
מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

בענף השירותים הציבוריים, המעסיק השני בגודלו של בני/ות הקהילה, 30% מועסקים כ"עובדים מקצועיים" ו"בלתי מקצועיים", 31% מועסקים בקטגוריה של סוכנים, עובדי מכירות ועובדי שירותים (קטגוריה הכוללת, בין השאר, גם מטפלים/ות סיעודיים, עובדים/ות בשירותי אוכל ושוטרים ועובדי ביטחון), 29% מועסקים בעיסוקים אקדמיים ובמקצועות חופשיים וטכניים, ו-10% נוספים מועסקים בפקידות. במלים אחרות, ניתן לומר כי ענף השירותים הציבוריים מעניק מעמד מובהק של עובדי/ות צווארון לבן רק לכ-39% מיוצאי/ות אתיופיה המועסקים בו; קרוב לשליש מועסקים בעיסוקים של "צווארון כחול", ומעט פחות משליש מועסקים בשירותים שונים.

גם ענף הבנקאות, שהוא ענף מובהק של צווארון לבן, מעסיק יוצאי/ות אתיופיה בעיקר בעבודות שירותים, כדוגמת שירותי אוכל וביטחון וכעובדים בלתי מקצועיים.

מן הראוי לציין את השיעורים הגבוהים, יחסית, של נשים המועסקות בעיסוקים חופשיים וטכניים ובעיסוקי פקידות, בעיקר בשתי קבוצות הגיל הצעירות. לעומת זאת, כל הנשים המועסקות בעיסוקים "בלתי מקצועיים" נמנות עם שכבת הגיל המבוגרת.

העיסוקים של יוצאי אתיופיה – בשלושה ענפים עיקריים

עתה אנו יכולים למזג את המידע על ענפים עם המידע על עיסוקים. בענף התעשייה, המעסיק 39% מכלל המועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה, כמעט כולם (92%) מועסקים בעיסוקים של צווארון כחול – "עובדים מקצועיים" ו"עובדים בלתי מקצועיים". מיעוט קטן מועסק בעיסוקים אחרים, ובהם כ-6% המועסקים בפקידות. אף אחד מן העובדים בתעשייה אינו מועסק בעיסוקים אקדמיים או במקצועות חופשיים וטכניים.

לוח 13. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה, בני/ות 25 – 54, לפי ענף כלכלי ולפי עיסוק, 1999
 באחוזים מתוך הענף הכלכלי

עובדים בלתי מקצועיים	עובדים מקצ' תעשייה	עובדים מקצ' חקלאות	סוכנים, עובדי מכירות ועובדי שירותים	עובדי פקידות	מקצ' חופשיים וטכניים	אקדמי	סך הכל (מספרים מוחלטים)	
32%	60%		2%	6%			2,503	תעשייה
52%	9%		21%	18%			794	מסחר, אוכל
80%			20%				515	בנקאות ושירותים עסקיים
29%	1%		31%	10%	24%	5%	1,839	שירותים ציבוריים
36%	34%	30%					813	שאר הענפים
	100%						8	לא ידוע

הערה: שאר הענפים כולל: חקלאות, חשמל ומים, בינוי, תחבורה, אחסנה ותקשורת, שירותים פרטיים למשק הבית, ארגונים וגופים חוץ מדינתיים.
 מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

התפלגות לפי מין

בענף הבנקאות, כל הנשים משתייכות לקטגוריה של "עובדים בלתי מקצועיים". לעומת זאת, שני שלישים מהגברים המועסקים בענף הם עובדים בלתי מקצועיים, ושליש הם בקטגוריה של "סוכנים, עובדי מכירות ושירותים" (סביר להניח כי מדובר בעובדי שמירה וביטחון).

בענף השירותים הציבוריים, הנשים הן רוב, והן מיוצגות ברוב העיסוקים. בולט במיוחד שיעורן במקצועות חופשיים וטכניים – 29%.

הלוח שלהלן מאפשר לבחון את ההתפלגות בעיסוקים ובענפים השונים לפי מין. כפי שניתן לראות, בתעשייה, רוב המועסקים והמועסקות הם עובדי צווארון כחול (עובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים): 93% מהגברים ו-90% מהנשים. בעיסוקים פקידותיים בתעשייה מועסקים רק גברים ואילו בקטגוריה של "סוכנים, עובדי מכירות ועובדי שירותים" מועסקות רק נשים (סביר להניח כי מדובר בעיקר בשירותי אוכל).

**לוח 14. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה, בני/ות 25 – 54, לפי ענף כלכלי ועיסוק, ולפי מין – ענפים נבחרים
1999**

באחוזים מתוך קבוצת המין

עובדים בלתי מקצועיים	עובדים מקצ' תעשייה	עובדים מקצ' חקלאות	סוכנים, עובדי מכירות ועובדי שירותים	עובדי פקידות	מקצ' חופשיים וטכניים	אקדמי	סך הכל (מספרים מוחלטים)	
							2,503	תעשייה
20%	72%			7%			1,912	גברים
69%	21%		10%				591	נשים
							514	בנקאות ושירותים עסקיים
68%			32%				333	גברים
100%							181	נשים
							1,840	שירותים ציבוריים
18%	3%		49%	6%	17%	7%	742	גברים
37%			19%	12%	29%	3%	1,098	נשים

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

נתוני סקר כוח אדם אף אינם מאפשרים לדעת האם מדובר במשרות תקניות וקבועות או במשרות זמניות. אחת האפשרויות היא שלפחות בחלק ניכר מהמקרים מדובר ביוצאי/ות אתיופיה המועסקים במספר הגדול יחסית של "פרויקטים" למען יהודי אתיופיה, שמפעילים משרדי ממשלה שונים, ובראשם משרד החינוך, משרד הקליטה ומשרד השיכון; על אלה צריך להוסיף את העמותות העוסקות בשירותים חברתיים והנמנות גם הן עם ענף השירותים הציבוריים. הפרויקטים האלה, מעצם טיבם, מתוקצבים לפרקי זמן קצובים ואין בהם בהכרח משום פתח כניסה להעסקה קבועה. מבחינה זאת, ייתכן שהנתונים של 1999 אינם מלמדים על השגת מאחזי יציב אלא על סידור זמני. אם כך הדבר, הרי שמדובר בקבוצה שאחזיתה במעמד הבינוני תלויה במימון המתמשך של הפרויקטים הממשלתיים והציבוריים המיועדים לסייע לקהילת יוצאי אתיופיה בישראל. עם זאת, אין להתעלם מכך שקבוצה קטנה, יחסית, זו, רכשה ניסיון תעסוקתי וארגוני כמו גם היכרות עם המערכות הממשלתיות והציבוריות בישראל, וסביר כי ניסיון זה יועיל לה בעתיד.

יוצאי/ות אתיופיה בשירותים הציבוריים: מצטרפים לזרם המרכזי?

הנתונים שסקרנו מצביעים על קבוצה קטנה, יחסית, של כמה מאות צעירים/ות, שהשתלבו בענף השירותים הציבוריים בעיסוקים אקדמיים, חופשיים, טכניים ופקידותיים. קבוצה זו בולטת בכך שחרגה מן המשבצת של עובדי/ות צווארון כחול "בתחתית הסולם התעסוקתי", שממנה כה חששו קובעי מדיניות הקליטה. ניתן לומר כי זו הקבוצה העיקרית אשר הצטרפה לכאורה אל המעמד הבינוני הישראלי.

נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינם מאפשרים לדעת באלו משרות ובאלו תחומים מועסקים הצעירים והצעירות האלה. משיחות עם פעילים ופעילות מסתמנת אפשרות כי מדובר בעיקר במשרות הכרוכות בטיפול בבני/ות הקהילה, אם במשרדי הממשלה ואם ברשויות המקומיות. כפי שניסח זאת אחד הפעילים, "עולי שנות ה-80 הסתדרו בעבודה הודות לעולי שנות ה-90".

אבטלה

עד כה דנו ביוצאי אתיופיה בני/ות 25 – 54 המשתתפים בכוח העבודה ומועסקים בפועל. עתה נדון באלה מבין המשתתפים בכוח העבודה שהיו מובטלים בעת עריכת סקר כוח אדם ב-1999.

הנתונים מעלים כי האבטלה נפוצה בקרב יוצאי אתיופיה יותר מאשר בכלל האוכלוסייה הישראלית.

ב-1999, שיעור הבלתי המועסקים מקרב יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54 עמד על 15%; שיעור הגברים הבלתי מועסקים עמד על 13% ושיעור הנשים הבלתי מועסקות עמד על 18%. השיעורים המקבילים בקרב כלל האוכלוסייה הישראלית עמדו על 8% (כלל האוכלוסייה), 7% (כלל הגברים) ו-8% (כלל הנשים) (הלמ"ס, 2001 [ו': לוח 4]).

שיעורי האבטלה בקרב יוצאי אתיופיה גבוהים יותר גם מן השיעורים הגבוהים הרווחים ביישובים ערביים ובמקצת מעיירות הפיתוח.

כפי שראינו בתחומים אחרים, גם בשיעור האבטלה, עולי שנות ה-80 נבדלים לטובה מעולי שנות ה-90: שיעורי הבלתי מועסקים מקרב שתי הקבוצות האלה עמדו על 13% ועל 19%, בהתאמה.

לבסוף, ניתן לראות כי האבטלה היתה נפוצה יותר בקרב בעלי השכלה כלשהי – יסודית, חטיבת ביניים, חטיבה עליונה ומוסד אקדמי – מאשר בקרב מי שלא למדו כלל או שלמדו אך לא קיבלו תעודה כלשהי. ייתכן שנגדרי הכישורים הפורמליים אינם מתקשים למצוא עבודה, בייחוד על רקע התרכזותם בענפים ובעיסוקים של צווארון כחול, בעוד שבעלי השכלה כלשהי, המבקשים ככל הנראה תעסוקה הולמת, מתקשים יותר.

השכלה ותעסוקה

לסיום הפרק הזה, מן הראוי לבחון את הקשר בין השכלה לבין תעסוקה בקרב יוצאי/ות אתיופיה. הנתונים של הלוח שלהלן מעלים, באופן כללי, כי דומה לשאר הישראלים, גם במקרה של יוצאי/ות אתיופיה, ההשקעה בהשכלה משתלמת.

כפי שניתן לראות, כמעט כל יוצאי/ות אתיופיה שלא למדו כלל, מועסקים כעובדים מקצועיים או בלתי מקצועיים בחקלאות, בתעשייה ובענפים אחרים; רק 9% מתוכם מועסקים בקטגוריה אחרת ("סוכנים, עובדי מכירות ועובדי שירותים").

גם רוב בעלי השכלה של בית ספר יסודי וחטיבת ביניים מועסקים כעובדי צווארון כחול – אך שיעורם נמוך מעט יותר: 67%. כ-15% מתוכם מועסקים כ"סוכנים, עובדים מכירות ועובדי שירותים", ו-11% נוספים מועסקים בפקידות או בעיסוקים חופשיים וטכניים. בקרב בוגרי תיכון, עיסוקים של צווארון כחול רווחים גם כן, אך

לוח 15. בלתי מועסקים מקרב יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי מאפיינים שונים, 1999

אחוזים מסך הכל בכל שורה	קטגוריה	
	כל בני/ות 25 – 54 בכוח העבודה האזרחי	כללי
15%	גברים	מין
13%	נשים	
18%	עלו בשנות ה-80	תקופת עלייה
13%	עלו בשנות ה-90	
19%	לא למדו או למדו אך לא קיבלו תעודה	השכלה
8%	סיים יסודי ו/או חטיבת ביניים	
22%	סיים תיכון עיוני	
21%	סיים תיכון מקצועי	
16%	למדו במוסד אקדמי	
24%		

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

משקלם – 61% – נמוך מעט יותר מאשר בקרב בעלי השכלה יסודית וחטיבת ביניים. לעומת זאת, כ-22% מועסקים כ"סוכנים, עובדים מכירות ועובדי שירותים", ו-17% מועסקים בעיסוקים מובהקים של צווארון לבן.

בקרב בעלי השכלה על תיכונית, שיעור המועסקים כעובדים בלתי מקצועיים הוא כבר נמוך למדי, יחסית לקבוצות הקודמות – 24%. כל השאר – 76% – מועסקים בעיסוקים ההולמים במידות שונות את השכלתם.

לבסוף, בקרב בעלי השכלה אקדמית אין עובדים בלתי מקצועיים כלל, ו-74% מועסקים בעיסוקים מובהקים של צווארון לבן.

לוח 16. מועסקים/ות יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 25 – 54, לפי השכלה ולפי עיסוק, 1999

סך הכל	לא ידוע	אחר	אקדמי	על תיכוני	תיכון	יסודי וחט"ב	לא למד/ה	
1%			14%		2%			אקדמי
7%		15%	23%	76%	6%	3%		חופשי וטכני
7%			37%		10%	8%		פקידות
14%		12%	3%		22%	15%	9%	סוכנים, עובדי מכירות, עובדי שירותים
4%			7%			7%	6%	עובדים מקצועיים בחקלאות
29%	100%	36%	16%		37%	24%	25%	עובדים מקצועיים בתעשייה
38%		37%		24%	24%	43%	60%	עובדים בלתי מקצועיים
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

בני/ות 15 – 24 בשוק העבודה

הנתונים על אודות שיעורי נשירה גבוהים בקרב תלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה (ר' פרק על חינוך להלן). מקרב בני הנוער המשתתפים בכוח העבודה, רוב הבנים מועסקים אך רוב הבנות אינן מועסקות. בקבוצת הגיל של שירות בצבא, משתתפים בכוח העבודה: 10% מהגברים ו-31% מן הנשים (אין ביכולתנו להשוות נתונים אלה עם הנתונים המקבילים עבור כלל האוכלוסייה, שכן הלמ"ס מפרסמת אך ורק נתונים מקובצים על קבוצת הגיל 18 – 24). רוב הנשים בגיל צבא (69%) המשתתפות בכוח העבודה האזרחי מועסקות בפועל. לעומת זאת, רק מיעוט (16%) מן הגברים בגיל צבא המשתתפים בכוח העבודה האזרחי מועסקים בפועל; נראה כי מדובר בבני נוער שנדחו הן על ידי הצבא והן על ידי שוק העבודה. בקבוצת הגיל שלאחר השירות בצבא, מספר המשתתפים בכוח העבודה גדל משמעותית והוא מגיע ל-40% בקרב הגברים ול-45% בקרב הנשים. לשיעור הנמוך יותר של גברים ייתכנו כמה הסברים, וביניהם, המספר הגדול יותר של גברים המשרתים בצבא הקבע.

הניתוח העיקרי שלנו התמקד בגברים ונשים יוצאי אתיופיה בגיל העבודה העיקרי, 24 – 54; ואולם יש קבוצה לא קטנה של בני/ות 15 – 24 המשתתפת בשוק העבודה. מן הראוי להתבונן בקצרה בקבוצה זו. כפי שניתן לראות בלוח שלהלן, רבע מכלל בני/ות הנוער יוצאי אתיופיה בגיל 15 – 24 משתתפים בכוח העבודה. שיעור ההשתתפות בקבוצת הגיל הזו בכלל האוכלוסייה הישראלית היה גבוה יותר, ועמד על שליש (חושב מתוך למ"ס, 1999 [ו': לוח 4]). להלן נבחן את הנתונים בכל אחת משלוש תת-קבוצות הבאות: גיל הלימודים בחטיבה העליונה של בית הספר התיכון (15 – 17); גיל השירות בצבא (18 – 20) וגיל השחרור מהצבא והלימודים העל-תיכוניים (21 – 24). בקרב בני/ות 15 – 17 יש קבוצה קטנה אך משמעותית המשתתפת בכוח העבודה: 11% מקבוצת הגיל. זהו שיעור גבוה במעט מן השיעור בכלל האוכלוסייה הישראלית – 9%. הנתון מתיישב במידת מה עם

לוח 17. יוצאי/ות אתיופיה בני 15 – 24, לפי השתתפות בכוח העבודה ולפי מין, 1999

סך הכל	נשים			גברים			סך הכל	
	24 – 21	20 – 18	17 – 15	24 – 21	20 – 18	17 – 15		
4,857	1,820	1,460	1,577	1,410	1,667	1,780	4,857	סך הכל
80%	55%	69%	91%	60%	90%	87%	80%	אינם משתתפים
20%	45%	31%	9%	40%	10%	13%	20%	משתתפים
66%	72%	69%	44%	76%	16%	74%	66%	מתוכם: מועסקים
35%	28%	31%	56%	24%	85%	26%	35%	אינם מועסקים

מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הלמ"ס, סקר כוח אדם 1999, קובץ דמוגרפי.

נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה איפשרו לנו לשרטט עד כה תמונה מקיפה של התעסוקה בקרב קהילת יוצאי/ות אתיופיה. עם זאת, הנתונים אינם מציירים תמונה מלאה: יש פעילות כלכלית ותעסוקתית, שאינה מוצאת ביטוי במפקדים ובסקרים. לדוגמה, נייר עמדה שפירסם המכון היהודי לחקר מדיניות מציין כי "מספר ניכר" של עולים מאתיופיה, ובעיקר עולות, עובדים באופן לא פורמלי בעבודות-בית, שאינן מדווחות לשלטונות מתוך רצון להימנע מתשלום מסים או מפגיעה בזכאות לקצבאות הביטוח הלאומי (Kaplan and Salamon, 1999).

החוקר חיים רוזן בדק בשיטות אנתרופולוגיות תופעה של יזמות עסקית בקרב בודדים מאנשי הקהילה. מדובר בגברים מבוגרים העורכים ביקורים סדירים למדי באתיופיה ומייבאים מצרכים שאותם הם משווקים בישראל, בעיקר לבני עדתם. רוזן רואה ביזמים אלה, אף שמשפרם קטן ועסקיהם קטנים, עדות לכך שרבים מן העולים מבקשים רמת חיים גבוהה יותר מזאת שהם יכולים להשיג באמצעות מערכת ההכשרה המקצועית, שמעניקה להם המדינה (Rosen, 2001).

(25)

הדיון במעמדם של יוצאי אתיופיה בשוק העבודה הישראלי מתמקד בדרך כלל בצעדים אפשריים המכוונים באופן ייעודי לבני ובנות הקהילה. אנו, לעומת זאת, סבורים כי הדרך הראשית לשיפור היא דווקא מדיניות ממשלתית שתתמקד בשיפור מעמדם של כלל הישראלים המועסקים במשרות נמוכות שכר: מאמץ ארוך טווח להעלאת שכר, שיפור תנאי העסקה והנהגת ביטוח פנסיוני חובה. מכל הבחינות הללו, יוצאי אתיופיה מהווים כיום חלק מן השכבה הגדולה של ישראלים המתקשים לקיים את משפחותיהם מהכנסותיהם מעבודה. נקודת המוצא לשינוי היא אכיפה יעילה של חוקי העבודה הקיימים, שאי אכיפתם כיום מאפשרת את השחיקה ההדרגתית בשכר ובתנאי העסקה, כמו גם את החדרתם של עובדים פלסטיניים ומהגרי עבודה מארצות שונות, המועסקים בתנאים שאינם עומדים בדרישות החוק הישראלי.

התכניות להכשרה מקצועית, שבהן נתלו תקוות כה רבות בעת הגעתם של שני גלי העלייה מאתיופיה, נתגלו כבעלות תועלת מועטה. סקרים שכונתיים הנערכים לאחרונה על ידי מכון ברוקדייל מעלים כי מרבית הגברים והנשים שלמדו בקורסים אינם עובדים כיום ולא עבדו בעבר במקצוע הקורס או במקצוע קרוב לו (ר' לדוגמא קינג ואפרתי, 2001: 9). יש לציין כי גם בקרב ישראלים ותיקים משמשות תכניות ההכשרה המקצועית, לפחות בחלק מן המקרים, כאמצעי להתמודדות זמנית עם מצבי אבטלה יותר מאשר כאמצעי להחדרת אנשים לשוק העבודה.

תחום תעסוקתי אחד ראוי בכל זאת לתשומת לב מיוחדת: המשכילים והמשכילות יוצאי אתיופיה המועסקים כאקדמאים במשרדי הממשלה, ברשויות המקומיות ובעמותות העוסקות בסיוע לקהילה האתיופית. כפי שראינו, קבוצה זו היא היחידה מקרב כלל המועסקים יוצאי אתיופיה אשר הצליחה להשיג דריסת רגל במעמד הבינוני הישראלי. דריסת רגל זו תלויה, לפחות בשנים הקרובות, בהמשך הפעילות של התכניות הממשלתיות ושל העמותות הקהילתיות. לאור חשיבותה של קבוצה זו, הן במישור המנהיגותי והן במישור הסמלי, כמודל לצעירים וצעירות נוספים, מן הראוי להבטיח את המשך קיומו של תחום תעסוקה זה ואף להרחיבו.

לבסוף יש לציין את חשיבות ההשקעה המדינתית בהשכלה. כמו אצל כלל הישראלים כך גם אצל יוצאי אתיופיה, בעלי ההשכלה האקדמית משתתפים בכוח העבודה בשיעור גבוה משאר האוכלוסייה ומרביתם אינם נמנים עם אלה המתקשים לקיים את משפחותיהם מהכנסה מעבודה בלבד. על כן יש להמשיך ואף להגביר במידה ניכרת את תכניות הסיוע והתגבור השונות בתחום החינוך, שבהן נדון להלן.

חינוך

"נדחי ישראל"

מבחינת מערכת החינוך הישראלית, מיקומם של התלמידים יוצאי אתיופיה נקבע זמן רב לפני שהחלו להגיע לישראל. ב-1973 פסק הרב עובדיה יוסף כי ה"פלאשים", כפי שכונו אז, הם "יהודים שחייבים להצילם [...] להחיש עלייתם ארצה ולחנכם ברוח תורתנו הקדושה" (אלבוים וויינשטיין, 1997: 202). פסיקה זו הביאה להחלת חוק השבות עליהם ולהתחלת הפעולות הרשמיות להעלאתם ארצה (שם: 202 – 203). עוד קודם לכן, בשנות ה-50, הוגדרו יהודי אתיופיה על ידי המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה כאחת הקבוצות של "נדחי ישראל" (שם: 202), קטגוריה המתייחסת בראש ובראשונה לקהילות היהודיות בארצות אסיה ואפריקה.

במקביל, התנהל בשנות ה-50 המוקדמות מאבק חריף על שיבוצם הפוליטי-חינוכי של ילדי העולים מארצות ערב. שני הזרמים הדתיים במערכת החינוך, הלא הם הזרם הממלכתי-דתי (מיסודה של תנועת המזרחי, ולימים המפד"ל) והזרם העצמאי (מיסודה של אגודת ישראל) ביקשו לרכוש לעצמם חזקה על ילדי העולים מארצות ערב. הם טענו כי בתי הספר הדתיים עונים לצורכיהם יותר מבתי הספר הממלכתיים החילוניים, משום שיהודי ערב הגיעו מ"חברות מסורתיות" והיו ברובם המכריע שומרי מסורת.

המאבק על שיוכם של התלמידים יוצאי ארצות ערב, שהתנהל בין הזרמים הממלכתי-דתי והחרדי, מצד אחד, ובין הזרמים החילוניים, מצד שני, הביא למשבר פוליטי חריף, שהסתיים ב-1953 בפשרה בין-מפלגתית, כאשר הזרם החרדי ובמיוחד הזרם הממלכתי-דתי זכו בנתחים נכבדים של אוכלוסיית התלמידים החדשה (ר' סבירסקי, 1991: 38 – 42). תוצאה זו חיזקה את הטיעון של שני הזרמים האלה לחזקה על ילדי יהודים מארצות אסיה ואפריקה, ארצות שהוגדרו בהכללה כ"חברות מסורתיות".

"נדחי ישראל" – נחלת המפד"ל

על רקע המאבק הבין-מפלגתי, שהתנהל בשנות ה-50, אפשר להבין את הסיבות לכך, שכאשר הוחלט להעלות את יהודי אתיופיה, שני עשורים לאחר מכן, "היה ברור לכל הגורמים שעסקו בעדה זו כי מתן החינוך הדתי [...] הוא הבסיס לשיבתה [של העדה] ליהדות ולהעלאתה למדינת ישראל" (אלבוים וויינשטיין, 1997: 203). עם תחילתו של "מבצע משה", הראשון מבין שני מבצעי ההעלאה הגדולים מאתיופיה, "הוחלט, על דעתו של ראש הממשלה דאז מנחם בגין, שכל ילדי העולים מאתיופיה יופנו בשנים הראשונות לקליטתם לחינוך הממלכתי-דתי" (אלבוים וויינשטיין, 1997: 203). החלטה

זאת היתה מעוגנת בהסכם קואליציוני בין מפלגות הליכוד והמפד"ל, והיא התקבלה בלא היוועצות בקהילת יוצאי אתיופיה (אגודה ישראלית למען יהודי אתיופיה, *בנים חורגים למערכת החינוך*, 1995: 30). אורי גורדון, ראש המחלקה לעליית הנוער של הסוכנות היהודית, תמך בכך (אלבוים וויינשטיין, 1997: 203).

שלא כמו במקרה של ילדי העולים מארצות ערב בשנות ה-50, במקרה של יוצאי אתיופיה נהנו מוסדות החינוך של המפד"ל ממונופול. הזרם החרדי לא התחרה על אוכלוסיית התלמידים החדשה, "בגלל הסתייגות רבניו מן הפסיקה שלפיה ה'פלאשים' הם יהודים וחלה עליהם חובת גיור לחומרה בלבד" (אלבוים וויינשטיין, 1997: 204).

ועוד – בניגוד לשנות ה-50, כאשר מאבק השליטה על ילדי העולים מארצות ערב התנהל בין בתי-הספר של תנועת העבודה דאז ("זרם העובדים") ובין שני הזרמים הדתיים, במקרה של ילדי העולים מאתיופיה, הזרם הממלכתי-חילוני (יורשו של "זרם העובדים", בין השאר) לא התחרה כלל על גיוס התלמידים יוצאי אתיופיה ולא העמיד התנגדות של ממש לשליטה הבלעדית של הזרם הממלכתי-דתי. הזרם הממלכתי-חילוני גם לא הציב מודל חלופי משלו לקליטתם של התלמידים החדשים יוצאי אתיופיה.

היעד – שילוב באמצעות פיזור

מדיניות הקליטה הממשלתית בתחום החינוך אופיינה בחתירה מוצהרת ל"שילוב" של יוצאי אתיופיה, כאשר השילוב מתבטא בעיקר בפיזורם בקבוצות קטנות בקרב הישראלים הוותיקים. כפי שכבר ראינו בפרקים הקודמים, יעד השילוב-באמצעות-פיזור הוא נושא השזור כחוט השני במרבית המסמכים הממשלתיים הנוגעים ליהודי אתיופיה. בתחום החינוך, מדיניות הפיזור באה לידי ביטוי בהנחיות למנוע ריכוזים של תלמידים ותלמידות אתיופים בשיעור העולה על 25% בכיתה (מבקר המדינה, 1998, 335). יעד הפיזור נתפס כחשוב עד כדי כך שמשדר החינוך טרח לקבוע כי במקומות שבהם יש ריכוז גבוה של תלמידים עולים מאתיופיה, יוסעו התלמידים לבתי ספר, שאינם במקום מגוריהם (או יופנו לבתי ספר ממלכתיים-חילוניים, לפי העדפת ההורים) (שם: שם).

יש לציין כי ההתעקשות של מערכת החינוך על פיזור התלמידים העולים נבעה, בין השאר, גם ממניעים מינהליים מעשיים. כיוון שהתלמידים העולים נזקקו לתשומת לב מיוחדת, אם בתחום השפה ואם בתחומי למידה אחרים, ביקשה המערכת למנוע היווצרות של עומס כבד על מערכות ההוראה הקיימות. מערכת החינוך, שהכנותיה לקליטת העולים האלה לא חרגו בדרך כלל ממתכונת הפעולה השגרתית, קיוותה ככל הנראה כי הפיזור יאפשר לה להימנע ממשברים.

יש לציין כי הריכוז הגבוה של תלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה בזרם הממלכתי דתי היווה במשך השנים מכשול בפני ניסיונות לבדיקה ולשינוי, וזאת כיוון שהאגף לחינוך ממלכתי דתי מתאפיין במידה גבוהה של אוטונומיה בתוך משרד החינוך, והוא מעין "משרד חינוך בתוך משרד החינוך". מרגע שבני הנוער של קהילת יוצאי אתיופיה נעשו "קבוצת חסות" של האגף, התקשו ראשי משרד החינוך, שאינם מן המפד"ל, להתערב, ושאלת הטיפול ביוצאי אתיופיה לוותה במתחים פוליטיים פנים-משרדיים (אגודה ישראלית למען יהודי אתיופיה, 1995: 30 – 31).

ההפנייה של יוצאי אתיופיה לזרם הממלכתי-דתי מהווה רק את ראשיתו של סיפור הריכוז; שכן, בתוך זרם זה, בני הנוער האתיופים הופנו לחלקים מוגדרים היטב של המערכת: בראש ובראשונה לפנימיות. כבר ב"מבצע משה" ב-1984, הוחלט להפנות את כל הנערים והנערות שעלו מאתיופיה בגילים 12 – 17 לפנימיות הדתיות של "עליית הנוער" (אלבוים וויינשטיין, 1997: 204). יש לומר כי הפנימיות אפיינו בעיקר את החינוך הדתי, ובכללו החינוך החרדי: ב-1989, שני-שלישים מהפנימיות בישראל היו תחת פיקוחם של הזרמים הדתי והחרדי; מתוך זה, יותר משלושה-רבעים היו תחת פיקוחו של האגף לחינוך ממלכתי-דתי (וייל, 1997: 48).

יוצאי אתיופיה נעשו מרכיב חשוב באוכלוסיית תלמידי הפנימיות בישראל. ב-1999 למדו בפנימיות 3,508 תלמידים יוצאי אתיופיה, והם היו 31% מכלל 11,366 תלמידי הפנימיות בישראל (משרד החינוך, 2000: 52; הכוונה לתלמידים שהושמו על ידי משרד החינוך בפנימיות שבפיקוח האגף לחינוך התיישבותי של משרד החינוך).

החינוך הפנימייתי הפך למאפיין מרכזי בחינוך התיכון של בני הנוער יוצאי אתיופיה: סקר מקיף מ-1997 מצא כי בקרב תלמידים יוצאי אתיופיה בני 15 – 18, 62% מהבנים ו-44% מהבנות למדו בפנימיות (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998: 45).

יש לציין כי בשנים האחרונות ניכרת מגמה של ירידה במספר יוצאי אתיופיה הלומדים בפנימיות, וגידול בשיעור הלומדים בבתי ספר בקהילה: ב-1991 למדו בפנימיות כ-5,200 בני נוער יוצאי אתיופיה, ב-1997 – כ-4,200 (אגודה ישראלית למען יהודי אתיופיה, 1998: 10), וב-1999, כאמור, 3,508.

בתוך המערך הפנימייתי של הזרם הממלכתי-דתי, יוצאי אתיופיה הופנו למספר קטן של פנימיות, ולא לכולן. החוקרים אלבוים וויינשטיין, המדווחים על הפניית בני הנוער שעלו ב"מבצע משה" לפנימיות, מדברים על "פנימיות וכפרי הנוער הדתיים שיוצאי אתיופיה הופנו אליהם" – רמז לכך שבני הנוער האתיופים הופנו לפנימיות מסוימות בלבד (אלבוים וויינשטיין, 1997: 204). עוד מדווחים החוקרים על כך ש"נוצרו ריכוזים גדולים של חניכים עולי אתיופיה, ובכמה כפרי נוער בין 80 ל-90 אחוז מהחניכים הם עולים מאתיופיה

אולם ייתכן שדווקא חריגה ממתכונת הפעילות השגרתית היתה מאפשרת קליטה טובה יותר. לדוגמה, ייתכן שריכוז של התלמידים האתיופים, לפחות בשלבים הראשונים, היה יוצר יתרונות לקליטת התלמידים והתלמידות החדשים/ות, אם בדרך של יצירת לחץ על מערכת החינוך כדי שתקצה משאבי הוראה ייחודיים (למשל, הקצאת מורות ותיקות שעברו הכשרה מיוחדת, או הכשרה של מורות ומורים מקרב הקהילה); ואם בדרך של ביסוס הלמידה על השפות של ילדי העולים ועל הסיפּר (נרטיב) ההיסטורי והתרבותי של הקהילה, כדי ליצור תכני לימוד בני-הזדהות ואווירת למידה המתבססת על תחושה של קהילתיות.

ריכוז והסללה

בעוד שהיעד המוצהר היה שילוב, שביטוי המעשי הוא פיזור, הרי שבמישור המעשי יצרה מערכת החינוך מידה גבוהה מאוד של ריכוז של יוצאי אתיופיה במספר מצומצם של מסגרות.

ההחלטה להפנות את כל בני הנוער יוצאי אתיופיה לחינוך הממלכתי-דתי צמצמה את הבחירה שלהם לזרם חינוכי קטן, יחסית למערכת החינוכית הכללית: ב-1980, ערב "מבצע משה", למדו בזרם הממלכתי דתי רק 19.4% מהתלמידים בחינוך היסודי ו-22.2% מהתלמידים בתיכון (הלמ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 1981: לוח כ"ב/17); ב-1990, ערב "מבצע שלמה", למדו בזרם זה, שעתה כבר היה מתגובר ביוצאי אתיופיה שעלו ב"מבצע משה", 21.2% מהתלמידים בחינוך היסודי ו-18.4% מהתלמידים בתיכון (הלמ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 1990: לוח 22.18). בשנת 2000, סמוך למועד כתיבת דו"ח זה (ולאחר שמערכת החינוך קלטה עשרות אלפי תלמידים ותלמידות יוצאי מדינות חבר העמים, שפנו ברובם לחינוך הממלכתי), למדו בזרם הממלכתי-דתי 19.2% מהתלמידים ביסודי ו-18.2% מהתלמידים בתיכון (הלמ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 2000: לוח 22.16).

ההפניה של התלמידים יוצאי אתיופיה לזרם הממלכתי דתי יצרה מגמה מתמשכת. נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עבור שנת הלימודים 1998/99 מעלים כי באותה שנה למדו בזרם הממלכתי-דתי 73.9% מכלל התלמידים ילדי אתיופיה; השיעור המקביל בקרב ילדי ישראל היה 18.9%. בזרם הממלכתי למדו באותה שנה 25.7% מן התלמידים ילדי אתיופיה, ואילו בזרם החרדי רק 0.4% (הלמ"ס, 2001 [ד']: לוח 6).

נתונים של משרד החינוך מאוקטובר 1999 מעלים תמונה דומה: מתוך 14,523 תלמידים, שעלו מאתיופיה לאחר ינואר 1980, קרוב לשלושה רבעים – 10,367, או 71.4% – למדו בזרם הממלכתי-דתי (מחושב מתוך משרד החינוך, 2000: 13 – 14).

(בפנימייה 'חופים' היו כל החניכים יוצאי אתיופיה) (אלבוים וויינשטיין, 197: 205).

דפוס זה נשתמר גם בשנים מאוחרות יותר: סקר מקיף של מכון ברוקדייל מ-1997 מצא כי בקרב תלמידי הפנימיות יוצאי אתיופיה, 55% למדו בכיתות שבהן יותר מ-25% מהתלמידים היו יוצאי אתיופיה; שליש למדו בכיתות שבהן 25% - 50% מהתלמידים היו יוצאי אתיופיה; 17% למדו בכיתות שבהן יוצאי אתיופיה מהווים את רוב התלמידים; ו-5% למדו בכיתות שבהן למדו יוצאי אתיופיה בלבד (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998: 20). ריכוזים גבוהים של תלמידים אתיופים אפיינו את הפנימיות יותר מאשר את בתי-הספר האחרים, שבהם למדו יוצאי אתיופיה (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998: 23).

הפן האחרון של תופעת הריכוז נוגע למסלול הלימודים: יוצאי אתיופיה הופנו בעיקר למסלולי הלימוד המקצועיים. מחקר מעקב אחר צעירים וצעירות, שסיימו תיכון בשנות ה-80 המאוחרות, מצא כי רובם הופנו לבתי ספר פנימייתיים בעלי יוקרה בינונית או נמוכה, וכי כ-70% מהם למדו במסלולים מקצועיים (וייל, 1997: 50). עשר שנים מאוחר יותר, בשנת הלימודים 1998/99, נמצא כי מקרב 4,940 התלמידים ילידי אתיופיה שלמדו בחטיבה העליונה, 2,206 (46.4%) למדו בנתיב הטכנולוגי/מקצועי (בהשוואה ל-32.4% בקרב ילידי ישראל). אם נוסף עליהם את 681 התלמידים שלמדו בנתיב החקלאי, אשר לכל צורך ועניין מהווה גם הוא מסלול מקצועי, נגיע לשיעור כולל של 60.7% (בהשוואה ל-33.3% בקרב ילידי ישראל; הלמ"ס, 2001 [ד': 7]). הלימוד במסלול המקצועי/חקלאי היה שכיח אצל בנים יותר מאשר אצל בנות: 70.1% ו-51.3%, בהתאמה (שם:שם).

חינוך פנימייתי ופירוק קהילתי

ההפניה של יוצאי אתיופיה לפנימיות, לא זו בלבד שתרמה לריכוז בני הנוער הללו במספר מוסדות מצומצם ובמסלולים מוגדרים, בניגוד ליעד המוצהר של פיזור, היו לה השלכות מרחיקות לכת גם במישור המשפחתי והקהילתי של יוצאי אתיופיה בישראל.

ההפניה לפנימיות דחקה את ההורים יוצאי אתיופיה אל שולי תהליך העיצוב של חינוך ילדיהם. בתחילתו של "מבצע משה", שיעור הילדים שהגיעו מאתיופיה ללא הורים היה גבוה; בתנאים שכאלה, ההפניה לפנימיות היתה בבחינת בחירה סבירה. ואולם כאשר ההפניה לפנימיות הפכה לדפוס פעולה כללי, המוחל על כל בני הנוער יוצאי אתיופיה, היה בכך משום הכרזה מובלעת על כך שהמדינה מפקיעה מן ההורים יוצאי אתיופיה את מעמדם כאחראים לגידול ילדיהם ולחינוכם, ונטולת אחריות זאת לעצמה.

חינוך פנימייתי איננו בהכרח תוצר של כפייה; יש וקהילות בוחרות

בו לעיצוב בני הנוער שלהן. מעמדות שליטים וקהילות דתיות הקימו פנימיות כדי להעניק הכשרה דורית ממושטרת להנהגה עתידית; כך נהגו, בין השאר, האצולה הבריטית וזרמים נוצריים שונים. בישראל נהגו כך תנועת העבודה, באמצעות הפנימיות החקלאיות, והנהגת המפד"ל, באמצעות הישיבות התיכוניות. ואולם במקרה של התלמידים יוצאי אתיופיה בישראל, האופי המדינתי והכמעט כללי של ההפניה לפנימיות מזכיר דווקא פנימיות בעלות ייעוד שונה: למשל, פנימיות שהקימו שלטונות קולוניאליים בארצות העולם השלישי להכשרתה של עלית מקומית פרו-קולוניאלית, או הפנימיות שאליהם נשלחו בעל כורחם בני ובנות הילידים האמריקאים בתקופה שלאחר הבסתם בידי הצבא האמריקאי (Adams, 1995). וקרוב יותר אלינו, ההפניה של הנוער יוצא אתיופיה לפנימיות מזכירה את הפנייתם לפנימיות של בני נוער מזרחים בשנות ה-60, במטרה להכשיר אליטה מזרחית ברוח ערכי ההנהגה הוותיקה של המדינה, תוך ניתוק מקהילת ההורים.

החינוך הפנימייתי הפך את ההורים יוצאי אתיופיה למעין "דור מדבר", שיש לדלג מעליו במאמץ להבטיח את "השילוב" של הדור הצעיר בחברה הישראלית. הנתק בין הפנימיות ובין ההורים נוצר תחילה בתקופה שבה עלו צעירים רבים ללא הוריהם. אולם גם כאשר הפנימיות קלטו צעירים שהוריהם עלו עימם, שיתוף ההורים נתקל בבעיות: "גם עם המשפחות ה'נורמטיביות' [שיש בהן הורים; ש.ס.] קשה היה לקיים תהליך חינוכי - בשל קשיי השפה והתקשורת, קשיי הנסיעה וההסעה לפנימיות (אובדן ימי עבודה, הוצאה כספית גדולה בתנאי מצוקה וקשיי ההתמצאות בסדרי תחבורה למקומות מרוחקים)" (אלבוים וויינשטיין, 1997: 212).

הדילוג מעל "דור המדבר" נשא עמו מסר מובלע לבני הנוער יוצאי אתיופיה, ולפיו הם-הם הניצבים בחזית הקהילה של יוצאי אתיופיה בישראל. ואכן, מרבית הפעילים והפעילות בארגונים של יוצאי אתיופיה הם צעירים. זהו פן נוסף של התפרקות המבנה הקהילתי המסורתי, שהתוסף על התנאים המפרקים האחרים שליוו את המעבר מאתיופיה לישראל. אלי עמיר, מי שהיה ראש עליית הנוער, כתב על כך במזכר למנכ"ל משרד החינוך, זבולון אורלב: "הוצאת הילדים בצורה גורפת ממשפחותיהם משדרת להורים מאתיופיה כי הם אינם מסוגלים ואינם יכולים לטפל בילדיהם... צעד זה משדר לילד שהוריו אינם מסוגלים לטפל בו, להיות אחראים לגידולו ובכך פוגע, ללא תקנה, בדימוי האב, האם והמשפחה. במובן רחב יותר, אנו משדרים כי נושאנו מההורים ואנו לוקחים את ילדיהם מהם" (מצוטט בתוך אגודה ישראלית למען יהודי אתיופיה, 1995: 15).

האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה קבעה בהקשר זה כי "לאורך כל ההיסטוריה של החברה הישראלית לא היתה עוד שום קהילה, שחוותה הפרדה שכזאת מרבים כל כך מצעירה. העקירה המסיבית

חינוך יסודי

בפברואר 1994, זמן קצר לאחר "מבצע שלמה", בדק מכון ברוקדייל את ההתארגנות של בתי הספר היסודיים לקליטה של כ-5,000 תלמידים חדשים יוצאי אתיופיה (ליפשיץ ונועם, 1995). המחקר נערך ב-48 בתי ספר יסודיים ברחבי הארץ, שבהם למדו 2,960 עולים. המחקר התמקד בבעלי תפקידים: מנהלים, מורים, רכזי קליטה, יועצים ופסיכולוגים. הבדיקה העלתה כי 75% מהתלמידים החדשים למדו בכיתות משולבות (עולים וישראלים ותיקים), והשאר בכיתות לעולים. הרוב המכריע של בתי הספר קיבל את חבילת הסיוע, שפיתח משרד החינוך עבור תלמידים אתיופים (ר' בהמשך). ואולם התברר כי התלמידים בכיתות לעולים קיבלו סיוע בהיקף קטן מזה שמקבלים תלמידים בכיתות משולבות. עוד התברר כי רק 10% מהמורים בכיתות המשולבות הכירו את תוכניות הלימוד המותאמות לצורכי התלמידים העולים, לעומת 50% מבין המורים בכיתות לעולים. כ-60% מהתלמידים העולים היו בהקבצה הנמוכה בעברית ובחשבון.

סקר מקביל נערך בקרב יועצים ופסיכולוגים בבתי הספר הנ"ל (קליימן וליפשיץ, 1995). הסקר העלה כי לא היתה הערכות מיוחדת מבחינת אנשי המקצוע המסייעים לקליטתם של העולים בבית הספר. רוב היועצים והפסיכולוגים הועסקו בתפקידי ייעוץ במספר קטן של שעות שבועיות. ברוב המקרים לא נמסר על תוספת שעות לעבודה עם עולים. זאת, על אף שתלמידים עולים מאתיופיה הופנו ליועצים בשיעורים גבוהים יחסית לכלל התלמידים. המרואיינים הביעו צורך בהדרכה ובהשתלמות נוספת כדי לאבחן טוב יותר את אוכלוסיית התלמידים.

חינוך תיכון

ב-1997 ערך מכון ברוקדייל סקר מקיף על תלמידי תיכון יוצאי אתיופיה; הסקר התבסס על מדגם של כ-850 תלמידים (מתוך שכבה כוללת של כ-10,200 בני 12 - 18) וכ-360 מאמהותיהם, וכן עם 31 מנהלים וכ-1,300 מורים (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998).

החוקרים מצאו כי רבים מבני הנוער במדגם היו בוגרי בתי ספר יסודיים בארץ עם רמת לימודים נמוכה יחסית, וכי שיעור ניכר מתוכם הגיעו לחטיבת הביניים עם רמת הישגים לימודיים נמוכה יותר מזו של חבריהם לכיתה (שם: 17). בבתי הספר העל יסודיים, חלק מבני הנוער הופנה למסלולים ולמגמות מקצועיות (שם: 17). עוד ציינו החוקרים כי לצוותים החינוכיים חסרו כלים מתאימים להתמודדות עם הקשיים הייחודיים לתלמידים יוצאי אתיופיה, ואילו ההורים התקשו להעניק סיוע לילדיהם (שם: 17).

של בני הנוער האתיופים היתה מכה קשה למבנה המשפחה בקהילה, ולכך תהייה השלכות חמורות באשר לעתידה של הקהילה" (אגודה ישראלית למען יהודי אתיופיה, 1995: 14).

יש לציין כי בני הנוער עצמם מתייחסים בשלילה למדיניות ההפניה לפנימיות. במחקר מעקב שנערך בשנים 1995 - 1996 אחר יוצאי אתיופיה, שלמדו בתיכון בשנים 1987 - 1989, נמצא כי 71.5% מהנחקרים הביעו התנגדות לכך שילדיהם ילמדו בפנימיות (וייל, 1997: 102). ראוי לציין כי ההתנגדות היא לעצם הלימוד בפנימיות, ולא לעובדה שרוב הפנימיות שבהן לומדים יוצאי אתיופיה הן דתיות: 55% מהנחקרים הביעו רצון שילדיהם ילמדו בבתי-ספר דתיים (שם: 105).

תלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה במערכת החינוך כיום

כאשר החלו יוצאי אתיופיה להגיע לישראל, בשנות ה-80, כבר התקבע בארץ קשר הדוק בין רמת הלימודים בבית ספר ובין ההשתייכות המעמדית, העדתית והלאומית של תושבי היישוב או השכונה, שאותם משרת בית הספר. כפי שראינו בפרק הדיוור, יוצאי אתיופיה השתקעו בשכונות וביישובים שתושביהם משתייכים למעמד נמוך, ובהתאם לכך, בבתי ספר המתאפיינים ברוב המקרים ברמת לימודים נמוכה.

יתרה מזאת, התלמידים יוצאי אתיופיה השתלבו במערכת חינוך שהפכה מאוד בלתי שוויונית. שני העשורים האחרונים מתאפיינים בתהליך של הידלדלות יחסית במשאבים של בתי הספר בשכונות הפועלים, בעיירות הפיתוח וביישובים הערביים. הידלדלות יחסית זאת נובעת מן השחיקה של תקציבי החינוך, מחד גיסא, ומהתפשטות תופעת "החינוך האפור" מאידך גיסא. "החינוך האפור" איפשר לבתי הספר בשכונות המבוססות להגדיל בהדרגה את משאביהם, באמצעות תשלומי הורים, בעוד שבתי ספר שבהם ההורים אינם יכולים לעמוד בנטל המימון הנוסף נאלצים להסתפק בתקציבים הנשחקים של משרד החינוך. התלמידים והתלמידות יוצאי אתיופיה מצאו את עצמם בסירה אחת עם שכבות רחבות של תלמידים ישראלים ותיקים, שמעמדם היחסי במערכת החינוך הלך ונחלש.

באוקטובר 1999 היו במערכת החינוך 14,523 תלמידים ותלמידות, שעלו מאתיופיה לאחר ינואר 1980. מתוכם, 6,322 בבתי-ספר יסודיים, 3,985 בחטיבות ביניים ו-4,122 בחטיבות עליונות. קרוב לשלושה רבעים (71.4%) מתוך 14,523 התלמידים/ות למדו בזרם הממלכתי-דתי (מחושב מתוך משרד החינוך, 2000: 13 - 14; לנתוני הלמ"ס עבור שנת הלימודים 1998/99 - ר' הלמ"ס, 2001 [ד': 17]). לפי נתונים מנובמבר 2000, כשני שלישים (65%) מכלל התלמידים יוצאי אתיופיה היו מרוכזים בששה יישובים: נתניה, רחובות, באר שבע, אשקלון, חדרה ואשדוד (משרד החינוך, 2001: 10).

לעומת זאת, רק 41.8% מתלמידי י"ב ניגשו לבחינות. עם זאת, בקרב שתי הקבוצות, שיעור המצליחים היה דומה – 41.8% ו-41.5% בהתאמה (שם: לוח 17). מקרב תלמידי י"ב במסלול החקלאי, 92.2% ניגשו לבחינות, אך רק 37.3% הצליחו בהן (שם: שם).

נראה כי המוסדות של הזרם הממלכתי דתי בהם לומדים מרבית ילידי אתיופיה, טובים יותר, באופן כללי, מן המוסדות של הזרם הממלכתי בהם לומד מיעוט מקרב ילידי אתיופיה. מקרב 705 תלמידי י"ב יוצאי אתיופיה בזרם הממלכתי דתי בשנת 1998/99, 71% ניגשו לבחינות ו-49% מתוכם הצליחו בהן; לעומת זאת, מתוך 250 תלמידי י"ב בזרם הממלכתי, רק 58% ניגשו לבחינות ורק 16% מתוכם הצליחו בהן (שם: לוח 21). ובמילים אחרות, 91% מן הזכאים לתעודת בגרות מקרב ילידי אתיופיה באו מן הזרם הממ"ד ובעיקר מן הפנימיות של זרם זה. נראה כי נתונים אלה עולים בקנה אחד עם התיאור הכללי, הניתן בפרק זה, של איכות מערכת החינוך במרבית השכונות בהן השתכנו יוצאי אתיופיה בישראל.

במהלך העשור הקודם נרשמה עלייה בהישגיהם של תלמידים יוצאי/ות אתיופיה. חוקרי מכון ברוקדייל דיווחו, על בסיס נתונים שהפיק עבורם משרד החינוך, על גידול במספר הלומדים במוסדות המגוישים לבגרות, מ-480 ב-1993 ל-1,454 ב-1997 (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998: 29).

נתונים שנמסרו לנו על ידי משרד החינוך עבור השנים 1995 – 2000 מצביעים על גידול עקבי ומתמשך במספר הזכאים לתעודת בגרות: מ-159 ב-1995 ל-294 ב-1997 וליותר מ-400 בכל אחת מהשנים הבאות (ר' הלוח להלן). מבין הניגשים לבחינות, שיעור המצליחים עלה מ-20% – 23% בשנים 1996 ו-1997 ל-31% – 32% בשנים 1999 ו-2000. נתוני משרד החינוך אינם מאפשרים לעמוד על שיעור הניגשים לבחינות ועל שיעור המצליחים בהן מתוך כלל הלומדים בי"ב; זאת מכיוון שהנתונים על מספר הלומדים בי"ב כוללים גם תלמידי כיתות י' וי"א, שניגשו לחלק מבחינות הבגרות.

יש לציין כי הנתון המשמעותי ביותר לבחינת נתוני הזכאות לתעודת בגרות אינו שיעורם מתוך כלל הלומדים בי"ב ולא שיעורם מתוך הניגשים לבחינה, אלא שיעורם מתוך שכבת הגיל של בני/ות 17; זאת מכיוון שרבים מבני/ות הנוער נושרים מהלימודים בטרם הגיעם לכיתה י"ב. לצערנו, אין בידינו נתון על גודלה של שכבת גילאי 17 בקרב יוצאי/ות אתיופיה בכל אחת מהשנים המוצגות בלוח שלהלן.

הרוב המכריע של בני הנוער דיווחו על קושי באנגלית. מתוך כ-60% שדיווחו כי יש בבתי הספר שלהם הקבוצות באנגלית ובמתמטיקה, 65% דיווחו שהם בהקבוצות נמוכות באנגלית, ו-75% דיווחו שהם בהקבוצות נמוכות במתמטיקה (שם: 26).

הדיון הכוללני בתלמידים יוצאי אתיופיה עלול ליצור רושם של רמת הישגים קולקטיבית נמוכה. בפועל, קיימת בקרב התלמידים מידה גדולה של שונות. מצד אחד יש קבוצה גדולה המגיעה להישגים טובים מאוד: מורים שנתבקשו על-ידי החוקרים לדרג את תלמידיהם יוצאי אתיופיה, דירגו 27% מתוכם כמצליחים במתמטיקה ו-32% מתוכם כמצליחים בעברית; זאת, כאשר ההגדרה המעשית של "מצליחים" היא ציון 80 ומעלה. לדעת המורים, השתלבותם של תלמידים ותלמידות אלה בלימודים מוצלחת מאוד (שם: 89). מצד שני, יש קבוצה גדולה המוגדרת על ידי המורים כנכשלים: מורים שנתבקשו על-ידי החוקרים לדרג את התלמידים יוצאי אתיופיה, דירגו 32% מתוכם כנכשלים במתמטיקה ו-19% מתוכם כנכשלים בעברית. ניתן לראות כי במקצוע עברית, קבוצת המצליחים גדולה הרבה יותר מקבוצת הנכשלים.

החוקרים הצביעו על כמה שינויים שחלו במדיניות כלפי תלמידים אתיופים: ראשית, שילוב גובר בבתי ספר בקהילה, במקום הפניה כמעט "אוטומטית" לפנימיות (שם: 1); שנית, השמה גוברת בפנימיות שרמתן הלימודית גבוהה יותר והן בעלות מסלולים לבגרות (שם: 1). עם זאת, מצאו החוקרים כי בקרב הלומדים בפנימיות, שיעור הלומדים לבגרות גבוה יותר מאשר בקרב הלומדים בבתי ספר בקהילה (שם: 21).

זכאות לתעודת בגרות

בחינוך התיכון יש מדד מוכר להישגים: שיעור המשיגים תעודת בגרות. לצד זה יש כמה מדדים אחרים, ובהם שיעור הלומדים בבתי ספר המגוישים לבחינות הבגרות, מספר הלומדים בכיתה י"ב ושיעור הניגשים מתוכם לבחינות הבגרות.

נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עבור שנת הלימודים 1998/99 מעלים את התמונה הבאה: מתוך 1,435 ילידי אתיופיה שלמדו באותה שנה בכיתה י"ב, 70.2% ניגשו לבחינות, ומתוכם, 42.2% הצליחו. הזכאים היוו 29.6% מן התלמידים בי"ב (הלמ"ס, 2001 [ד': 18]). במילים אחרות, 425 מתוך 1,435 התלמידים בי"ב קיבלו תעודת בגרות; נתון כמעט זהה קיבלנו ממשרד החינוך (ר' לוח 18 להלן). ציון כי בקרב תלמידי י"ב ילידי ישראל, שיעור הזכאים עמד אותה שנה על 52%, ובקרב ילידי ברית המועצות לשעבר – על 56.9% (שם: 18).

השיעור הגבוה ביותר של ניגשים לבחינות הבגרות מקרב תלמידי י"ב ילידי אתיופיה נרשם במסלול העיוני: 95%; במסלול המקצועי,

לוח 18. יוצאי/ות אתיופיה הזכאים לתעודת בגרות ושיעורם מקרב הניגשים לבחינות, 1995 – 2000

זכאים לבגרות	זכאים כאחוז מהניגשים לבגרות
1995	159 (30.7%)
1996	241 (38.8%)
1997	294 (29.6%)
1998	420 (39.1%)
1999	467 (43.9%)
2000	437 (42.7%)

הערה: מספר הלומדים ב"ב כולל תלמידי "וי"א השייכים לשנת מחזור, שניגשו לבחינה אחת לפחות.
מקור: משרד החינוך, מזכר, 30.8.2001.

הדרך השנייה היא מערכת הסיוע לתלמידים המוגדרים כ"טעוני טיפוח". סיוע זה התבסס במשך שנים על הגדרה עדתית של נצרכות: תלמיד הוגדר כ"טעון טיפוח" אם היה בן/בת לאב יליד אסיה או אפריקה, בעל מספר רב של ילדים ומספר נמוך של שנות לימוד. ב-1994 הוחלט לשנות את הגדרת הנצרכות ולהעמידה על בסיס חברתי-כלכלי, ולצורך כך פותח מדד חדש.

הסיוע העיקרי הניתן לבתי ספר, שבהם תלמידים/ות טעוני טיפוח, הוא תוספת של שעות הוראה, הקרויה "סל טיפוח". בנוסף על כך פיתח משרד החינוך תוכניות סיוע לטעוני טיפוח, ובהן העשרה לגיל הרך ולבית הספר היסודי, הכנה לבחינות הבגרות וכיו"ב.

התלמידים והתלמידות יוצאי/ות אתיופיה מצאו עצמם במרבית המקרים, כפי שראינו, בבתי ספר ששירתו זה זמן תלמידים שהוגדרו בדרך שגרה כ"טעוני טיפוח". עקב כך, הם החליקו כאילו ב"טבעיות" אל קטיגוריות ביורוקרטיות קיימות, ולפיכך גם תוכניות הסיוע שהוצעו להם היו תוכניות שגרתיות. כדברי החוקרים של מכון ברוקדייל: "ככלל, הספקת השירותים לבני נוער יוצאי אתיופיה מתנהלת במסגרת הגופים הקיימים, ולא פותחו לצורך זה מסגרות נוספות חדשות" (ליפשיץ, נועם וסגל, 1997: 4). מערכת החינוך לא פיתחה עבור יוצאי/ות אתיופיה דרכי סיוע חדשות, ואף לא מצאה לנכון לבחון, לרגל כניסתם, את מידת היעילות של האמצעים שהשתגרו מאז שנות ה-60 וה-70. זאת על אף שבעת הגעתם של יוצאי אתיופיה לישראל כבר היה ברור למדי כי אותם אמצעים אינם מצליחים לצמצם את פערי ההישגים שנוצרו בין תלמידים בשכונות המבוססות ובין תלמידים בשכונות הפועלים, בעיירות הפיתוח וביישובים הערביים.

בנוסף על הסיוע הכללי הניתן ל"טעוני טיפוח", ואשר ממנו נהנים כלל התלמידים והתלמידות בבתי הספר שבהם לומדים יוצאי אתיופיה, בתי ספר אלה נהנים מהקצאה של שעות הוראה נוספות הניתנות בגין תלמידים עולים. הבסיס להענקת תוספת שעות זו הוא הגדרת התלמיד או התלמידה כ"עולה". משרד החינוך מגדיר תלמיד כ"עולה" במשך ארבע שנים רצופות החל מ-1 בספטמבר שלאחר יום עלייתו. ואולם תלמידים יוצאי אתיופיה, שעלו ב"מבצע שלמה" (1991), נהנו מהארכה של תקופת הזכאות. נתונים של משרד החינוך מעלים כי בשנת 2000, החלק הארי של העולים מאתיופיה (כ-80%) היו זכאים ל"סל השעות לעולים" (משרד החינוך, 2000: 13). הסקר המקיף של מכון ברוקדייל, שנערך ב-1997 מצא כי תלמידים עולים אלה המשיכו ליהנות מן ההגדרה עד למועד כתיבת הדו"ח על הסקר (ליפשיץ, נועם וסגל, 1997: 4).

בית ספר שבו לומד/ת עולה מאתיופיה זכאי לקבל בעבורו/ה תוספת של 1.75 שעות הוראה שבועיות. נער/ה עולה בכיתות י"א-י"ב הנבחן/ת בשלוש בחינות בגרות או יותר, מזכה את בית-ספרו/ה

נתון חשוב נוסף הוא איכות תעודת הבגרות המושגת. נראה כי איכות התעודה שמשיגים לפחות חלק מבני הנוער יוצאי אתיופיה אינה גבוהה, והדבר מקשה על סיכוייהם להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה. הסקר המקיף של מכון ברוקדייל העלה כי בכל בתי הספר המגישים לבחינת הבגרות במתמטיקה, רמת הלימוד היתה של 3 יחידות (דרישת המינימום של המוסדות להשכלה גבוהה); רק 2 תלמידים בשני בתי ספר ניגשו לבחינה ברמה של 5 יחידות (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998: 100). החוקרים ציינו כי "שיעורים גבוהים מבני הנוער (65%) משולבים אמנם במסלולי לימוד המובילים לתעודת בגרות, אך כשליש מתלמידי כיתות י"א וי"ב (35%) דיווחו שהם ניגשים להיבחן בפחות מ-21 יחידות, כלומר ניגשים לפחות יחידות מהמספר המתחייב לקבלת תעודת בגרות מלאה" (שם: 176). החוקרים ציינו עוד כי "בהתאם לדפוסי ההשתלבות הקיימים במסלולים לבגרות מלאה, נראה כי לא צפוי שיפור משמעותי בשיעור הזכאים לבגרות בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה. ראוי לציין כי המכשול העיקרי אינו מסלול הלימודים שבו הם משולבים אלא מספר היחידות בפועל שבהן הם עומדים להיבחן" (שם: 194).

מדיניות הסיוע של משרד החינוך

מערכת החינוך פיתחה בשנות ה-60 וה-70 שתי מערכות עיקריות של התמודדות עם הבדלים אישיים או קבוצתיים בהישגים לימודיים. האחת היא מערכת ההסללה, שבאמצעותה מפרידים, כבר בבית הספר היסודי, בין תלמידים העומדים בדרישות הנורמטיביות, ובין אלה שאינם עומדים בהן; אלה האחרונים מופנים, בבית הספר היסודי ובחטיבות הביניים, להקבצות נמוכות, ובחטיבה העליונה, לתיכון מקצועי או לכיתה שבה לומדים מקצועות לבגרות במספר יחידות נמוך.

לבסוף, משרד החינוך מעניק לתלמידים יוצאי אתיופיה, כמו לתלמידים עולים מארצות אחרות, כמה הקלות בבחינות הבגרות: ראשית, אפשרות להיבחן בעל פה בחלק מהמקצועות; שנית, אפשרות להיבחן בכמה מקצועות לפי תוכנית בית ספרית (פנימית) מיוחדת לעולים (באישור המפקח), או לפי תוכנית חיצונית המיועדת לעולים; שלישית, האפשרות להיבחן במבחן רגיל ולזכות בתוספת של עשר נקודות ציון, וכן לקבל זמן נוסף לכתיבת המבחן. כמו כן, התלמידים רשאים להיבחן בשפת אמם כבחינה בשפה זרה ראשונה ולהשתמש במילון (ליפשיץ, נועם וסגל, 1997: 5).

בינואר 2000, הגישה ועדה בראשותו של ד"ר גד אביקסיס, סמנכ"ל בכיר למינהל ולמשאבי אנוש במשרד החינוך, דו"ח על התוכנית הייחודית לתלמידים יוצאי אתיופיה (משרד החינוך, 2000). הוועדה המליצה על כמה שינויים בתיפעול תוכניות קיימות, וכן על תוספת תקציבית רב-שנתית לכמה תוכניות נוספות, שהיקרות שבהן היו מניעת נשירה, מכינות קדם אקדמיות ומעריך סיוע. התקציב הכולל עליו המליצה הוועדה עבור תוכניות אלה היה בסך 31.75 מיליון ש"ח. כדי להעמיד את הסכום הזה – שהוא, כאמור, רב-שנתי – בפרופורציה, די אם נציין כי זהו התקציב הנוסף (מעבר להקצבה הרגילה של משרד החינוך), שמגייס מדי שנה בית-ספר יוקרתי אחד בלבד, הלא הוא גימנסיה הרצליה בתל-אביב (הארץ, 9.5.2001).

הפניית-יתר לחינוך המיוחד

מספר גבוה במיוחד, ככל הנראה, של תלמידים ותלמידות יוצאי אתיופיה מוצאים עצמם מופנים למסגרות של החינוך המיוחד, בין אם בבתי ספר נפרדים ובין אם בכיתות נפרדות בתוך בתי הספר הרגילים. החינוך המיוחד מיועד ל"אדם בגיל שלוש עד עשרים ואחת, שמחמת התפתחות לקויה של כושרו הגופני, השכלי, הנפשי או ההתנהגותי מוגבלת יכולתו להתנהגות מסתגלת והוא נזקק לחינוך מיוחד" (חוק החינוך המיוחד, התשמ"ח – 1988). אף כי ההגדרה הזאת מבהירה כי החינוך המיוחד מיועד למקרים יוצאי דופן, ידוע על הפניה לחינוך המיוחד של ילדים רגילים, בעיקר מקבוצות מיעוט או ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, וזאת כתוצאה מאבחון שגוי או פרשנות בלתי הולמת של רוח החוק ולשונו. במקרים רבים משמשת ההפניה לחינוך המיוחד דרך בלתי הולמת להתמודד עם קשיי הסתגלות על רקע מעמדי או עדתי. הפניית יתר לחינוך המיוחד אפיינה במשך שנים את בתי הספר בשכונות ובעיירות הפיתוח.

המספרים שפורסמו על תלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה בחינוך המיוחד סובלים מחוסר אחידות. כך, למשל, עבור שנת הלימודים 1997/98 נמסרו נתונים הנעים בין 472 ל-852 תלמידים/ות. בהנחה שמרבית מקרי החינוך המיוחד הם בחינוך היסודי, ובהנחה שבשנת 1997/98

בשעת הוראה שבועית אחת נוספת. שעות הוראה נוספות אלו מועברות ישירות לבית הספר, ודרך ניצולן נתונה לשיקול דעת המנהל (שם: 4). המנהל יכול לבחור בין ששת המודלים הבאים לניצול השעות הנוספות: (1) הוראה של קבוצת עולים או עולה בודד במסגרת נפרדת מחוץ לכיתה האם; (2) שילוב של מורה נוסף בכיתה האם; (3) שעות עזר לעולה או לקבוצת עולים לאחר שעות הלימודים; (4) הקמת כיתה נפרדת ("כיתה קלט") בכל מקצועות הלימוד או בחלקם; (5) איגום כלל השעות הנוספות והקצאתן על פי צורכי הפרט או קבוצה קטנה; (6) הקצאת שעות הוראה להקבצות, בשילוב עם תלמידים ותיקים (משרד החינוך, 2001: 15).

תוספת השעות היא משמעותית, ובייחוד כאשר מדובר בבתי-ספר שבהם יש מספר רב של תלמידים יוצאי אתיופיה. ואולם, יש לציין כי עם כל חשיבותה, אין בה כדי לשנות את מעמדם של בתי ספר אלה בהשוואה לבתי ספר ותיקים ומבוססים. כפי שראינו לעיל, מרבית בתי הספר שבהם לומדים תלמידים יוצאי אתיופיה הם בתי ספר עניים במשאבים, והסיוע הספציפי הניתן להם בגין קליטת יוצאי אתיופיה אין בו כדי לשנות את התמונה.

משרד החינוך משתתף גם בתשלום הוצאות בית הספר על ספרי לימוד, טיולים, עזרי לימוד וכיו"ב, לתלמידים שעלו בשלוש השנים האחרונות. המדובר בהוצאות הממומנות בדרך כלל על ידי ההורים, באמצעות תשלומי חובה לבית הספר. משרד החינוך נטל על עצמו את התשלום לבית הספר, במקום ההורים. תשלום זה, הקרוי "סל קליטה", עמד ב-2001 על 626 ש"ח לתלמיד ביסודי, 907 ש"ח לתלמיד בחטיבת ביניים ו-1,125 ש"ח לתלמיד בחטיבה העליונה (למי שעלו בין ספטמבר 1999 לאוגוסט 2000) (משרד החינוך, 2001: 16).

לבד מתוספת התקציב, משולבים תלמידים יוצאי אתיופיה בתוכניות שונות, המופעלות באופן שגרתי בבתי ספר באזורים מעוטי הכנסה. כך, למשל, משולבים יוצאי אתיופיה בתוכנית המועדוניות המשפחתיות או הבית-ספריות; בתוכנית הור"ים (העשרה וטיפוח מראשית החיים), המיועדת להורים; בתוכנית מנ"ע (מניעת נשירה עכשיו); ובתוכנית אומ"ץ (אמונה בעצמי, מוכן למאמץ, צופה להישגים) המיועדת לבוגרי חטיבות ביניים, שרמת ציוניהם אינה מאפשרת להם להתקבל לתיכון המכין לבחינות הבגרות.

בנוסף, תלמידים יוצאי אתיופיה משולבים בתוכניות סיוע המיועדות להגברת סיכויי ההצלחה בבחינות הבגרות: תוכנית מב"ר (מעבר לבגרות), המאפשרת לימודים בכיתות קטנות ומקנה אסטרטגיות למידה; תוכנית "הזדמנות שנייה", המיועדת למי שעברו רק חלק מבחינות הבגרות; ותוכנית מיכאל, המקנה כלי למידה לקראת בחינות הבגרות (ליפשיץ, נועם וסגל, 1997: 5 – 6).

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה פירסמה נתוני נשירה בכיתות ט' עד י"א, עבור תלמידים שעלו בין השנים 1990 ל-1995 ועבור תלמידים שעלו בין 1996 ל-1999. באשר לתלמידים הוותיקים יותר, שיעור הנשירה מכיתות ט' עד י"א עמד על 5.4% – נתון כמעט זהה לזה שננקב על ידי ועדת אביקסיס, ואך מעט נמוך יותר מזה שנמצא בסקר המקיף של מכון ברוקדייל. יש לציין כי שיעור זה היה נמוך משיעור הנושרים בקרב יוצאי ברית המועצות לשעבר – 7.6% (הלמ"ס, 2001 [ב': לוח 9]).

לעומת זאת, שיעורי הנשירה בקרב התלמידים שעלו בין השנים 1996 ל-1999 עמד על 16.5% – כאשר שיעור גבוה במיוחד נרשם עבור תלמידי כיתה ט' – 26.6% (שם: שם).

השכלה גבוהה

מספר יוצאי/ות אתיופיה הלומדים במוסדות אקדמיים בישראל עלה במהלך העשור האחרון. לדברי האגודה לקידום החינוך, המפעילה את המכינות הקדם-אקדמיות, גידול זה התאפשר, בין השאר, הודות להחלטה משנת 1992 של קבינט הקליטה, שקבעה כי יוצאי אתיופיה ייהנו מסיוע ממשלתי של 5 עד 6 שנות לימוד לאחר שנות חינוך חובה (האגודה לקידום החינוך, מזכר, 23.1.2002). ההחלטה התקבלה ביוזמת שרי הקליטה והחינוך דאז, יאיר צבן ואמנון רובינשטיין, וניתן לראות בה מקבילה, בתחום החינוך הגבוה, של ההחלטה להעניק למשפחות שעלו מאתיופיה משכנתאות נדיבות במיוחד. בעקבות ההחלטה הוקמו בחלק מן המוסדות האקדמיים מכינות ייחודיות ליוצאי אתיופיה, הוגמשו תנאי הקבלה למכינות הקדם אקדמיות וללימודים אקדמיים והוענקה תמיכה כלכלית משמעותית ביותר: שכר לימוד מלא ל-5 עד 6 שנים, מלגת קיום חודשית, סיוע במגורים, מימון שיעורי עזר, קורסים פסיכומטריים וספרי לימוד (שם: שם). דרכם של יוצאי אתיופיה להשכלה גבוהה אינה ישירה – מן התיכון לאוניברסיטה. מרביתם נאלצים לעבור קודם לכן שלב נוסף, הלא הוא לימודים במכינה קדם-אקדמית. כפי שכבר צוין לעיל, תעודת הבגרות שמשגיגים רבים מיוצאי אתיופיה אינה עומדת בדרישות הסף של האוניברסיטאות בישראל. כיוון שכך, אלה מביניהם המבקשים ללמוד במוסדות אקדמיים נדרשים לשרו ו/או להשלים את הציונים בתעודתם. מרבית הסטודנטים יוצאי אתיופיה בישראל הגיעו ללימודים אקדמיים רק לאחר שלמדו במכינות הקדם אקדמיות (ר' ליפשיץ ונועם, 1996: 18).

האגודה לקידום החינוך מפעילה שני סוגים עיקריים של מכינות: מכינות ליד אוניברסיטאות, המכינות את תלמידיהן ללימודים במוסד אוניברסיטאי, ומעניקות תעודת מכינה, שהיא שוות ערך לתעודת הבגרות לצורך קבלה לאוניברסיטה;

היו בחינוך היסודי כ-6,000 תלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה, הרי שמדובר בשיעור שבין 8% ל-14% – שיעור גבוה ביותר. תיעוד מפורט של טעויות אבחון והשמה הוגש על ידי הרשת לקידום החינוך של יוצאי אתיופיה לוועדה לבחינת יישום חוק חינוך מיוחד בראשותה של פרופ' מלכה מרגלית, במאי 2000 (הרשת לקידום החינוך של יוצאי אתיופיה, 2000).

כמה יוצאי/ות אתיופיה בחינוך המיוחד?

במהלך שנת לימודים אחת, 1997/98, פורסמו נתונים שונים וסותרים לגבי מספר התלמידים יוצאי אתיופיה בחינוך המיוחד, כלהלן:

דו"ח מבקר המדינה משנת 1998 מצא 852 יוצאי אתיופיה בחינוך המיוחד, מהם 461 בבתי-ספר לחינוך מיוחד והשאר בכיתות חינוך מיוחד בחינוך הרגיל.

גב' רות פן, מנהלת האגף לחינוך מיוחד, מסרה כי מספר התלמידים יוצאי אתיופיה בחינוך המיוחד הוא 613 (מכתב לארגון ה"ה מיום 15.12.97).

ד"ר גד אביקסיס, סמנכ"ל משרד החינוך למינהל ומשאבי אנוש, מסר כי המספר הוא 472 (מכתב לרשת לקידום החינוך של יוצאי אתיופיה מיום 21.5.98)

ראש מינהל מיכון במשרד החינוך נקב במספר 588 (מכתב של יגאל דוכן לד"ר גד אביקסיס מיום 14.10.98). (הרשת לקידום החינוך של יוצאי אתיופיה, 2000).

שיעורי נשירה גבוהים

הניתוק של תלמידי הפנימיות ממשפחותיהם, הנתק הכללי בין ההורים יוצאי אתיופיה ובין סגל הניהול וההוראה בבתי הספר וההסללה העקבית, המובילה לתחושה של חוסר תוחלת, מולידים שיעור נשירה גבוה בקרב התלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה במערכת החינוך (על"ם, 1994).

הסקר המקיף שערך מכון ברוקדייל ב-1997 מצא כי 6% מהצעירים/ות יוצאי/ות אתיופיה בני/ות 14 – 17 נשרו ממסגרות של משרד החינוך: 9% בקרב הבנים ו-4% מהבנות; היו אלה שיעורים כפולים מאלה שנרשמו בכלל האוכלוסייה היהודית (ליפשיץ, נועם וחביב, 1998: 55). דו"ח שהוכן במשרד החינוך על ידי ועדה בראשות ד"ר גד אביקסיס דיווח על נשירה של 798 מכלל 14,523 התלמידים יוצאי אתיופיה במערכת החינוך ב-1999. הנשירה אירעה בעיקר בפנימיות. הנושרים היו 5.5% מכלל התלמידים יוצאי אתיופיה (משרד החינוך, ינואר 2000: 56).

שני הלוחות שלהלן מציגים נתונים על אודות למידה של יוצאי/ות אתיופיה באוניברסיטאות ובמכללות אקדמיות. הנתונים על האוניברסיטאות הם לשנים 1994 ו-1999, והנתונים על המכללות האקדמיות עבור השנים 1996 ו-1999. כפי שניתן לראות, מספר הלומדים בשנה א' באוניברסיטאות הוכפל במהלך התקופה, מ-82 ל-176.

ב-1994, רק באוניברסיטה אחת, חיפה, למד מספר גדול, יחסית, של יוצאי/ות אתיופיה; ב-1999 הצטרפו אליה גם אוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת בן גוריון בנגב. באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת תל-אביב, היו רק יוצאי אתיופיה בודדים, הן ב-1994 והן ב-1999. בשתי השנים, יותר מ-80% מהסטודנטים למדו מדעי הרוח או מדעי החברה. השיעור המקביל בקרב כלל הסטודנטים בישראל עמד ב-1999 על 55.7%, בקרב הסטודנטים היהודים - 55.5%, ובקרב "בני דתות אחרות", שרובם ערבים - 59.3%. הסטודנטים יוצאי אתיופיה דומים, מבחינת התרכזותם במדעי הרוח והחברה, לסטודנטים מזרחים (65.2%) יותר מאשר לסטודנטים אשכנזים (51.1%). הקבוצה הקרובה ביותר ליוצאי אתיופיה, מבחינת התרכזותה בשני תחומי הלימוד האלה, היא זו של הסטודנטים הדרוזים: 75.6% מתוכם למדו מדעי הרוח או מדעי החברה (כל הנתונים מתוך הלמ"ס, 2001 [ג]: לוח 21).

ניתן לראות עוד כי מספר הלומדים לתואר שלישי הוכפל במהלך התקופה. כיוון שמספר הלומדים לתואר שני הוא זעיר, ואף לא גדל משמעותית במהלך התקופה, נראה כי הלומדים לתואר שלישי הם יוצאי/ות אתיופיה, שרכשו את התואר השני באתיופיה, ומכל מקום, לא בישראל.

במכללות האקדמיות נרשם גידול ניכר במספר הלומדים מקרב יוצאי/ות אתיופיה, ואולם יש לזכור כי מכללות אלה הפכו להיות אופציה משמעותית עבור כלל הצעירים בישראל רק במחצית השנייה של שנות ה-90. ב-1999 למדו במכללות האקדמיות 59 יוצאי/ות אתיופיה, מתוכם 33 בשנה הראשונה. מרבית הסטודנטים למדו מדעי הטכנולוגיה, וקבוצה קטנה יותר למדה מדעי החברה.

מכיוון ליד מכללות וליד מוסדות להכשרת כוח אדם בהוראה, המציעות מסלולי למידה ארוכים יותר ומהוות מעין "הכנה למכינה" (הלמ"ס, 1998: 9).

ב-1998 פעלו בישראל כ-40 מכינות ולמדו בהן יותר מ-11,000 תלמידים בשנה (שם: שם).

הלוח שלהלן מציג את מספר התלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה, בכלל המכינות של האגודה לקידום החינוך ובמכינות שליד האוניברסיטאות. השוואה בין הנתונים המוצגים בלוח ובין הנתונים על תלמידים בשנה א' באוניברסיטאות (ר' להלן) מעלה כי מרבית יוצאי אתיופיה אכן מגיעים לאוניברסיטה לאחר שלמדו במכינות הקדם אקדמיות.

לוח 19. תלמידים/ות יוצאי/ות אתיופיה במכינות של האגודה לקידום החינוך, 2000 - 2002

שנה	תלמידים בכלל המכינות	מתוך זה: תלמידים במכינות האוניברסיטאיות
2000	950	132
2001	900	137
2002	855	116

הערות:

1. הנתון לגבי תלמידים בכלל המכינות ב-2002 אינו כולל את הקליטה של מחזור ינואר.
2. הנתונים עבור תלמידי המכינות האוניברסיטאיות כוללים תלמידים בביה"ס הגבוה לטכנולוגיה מכון לב: 31 ב-2000, 46 ב-2001 ו-21 ב-2002.

מקור: האגודה לקידום החינוך, מזכר, 23.1.2002.

לוח 20. סטודנטים ממוצא אתיופי באוניברסיטאות לפי תואר, מוסד ותחום לימוד, 1994

תעודה	שלישי	תואר		סך הכל		
		שני	ראשון		סך הכל	
			מזה: שנה א'			
8	17	1	82	127	153	סך הכל
מוסד						
5	8		3	7	20	האוניברסיטה העברית
			1	3	3	הטכניון
			1	9	15	אוניברסיטת תל אביב
2	4		1			אוניברסיטת בר אילן
1	3	1	7	24	29	אוניברסיטת חיפה
	1		61	65	66	אוניברסיטת בן גוריון בנגב
			9	19	19	מכון ויצמן למדע
	1				1	
תחום לימוד						
1	4	1	38	50	56	מדעי הרוח
	11		33	56	67	מדעי החברה
			1	1	1	משפטים
1				2	3	רפואה
			6	9	9	מקצועות עזר רפואיים
1	2		2	4	7	מדעי הטבע
חקלאות						
			2	5	5	הנדסה ואדריכלות
5					5	תחום אחר

הערה: בנוסף – 39 סטודנטים ב-1994.
מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מזכר, 12.8.2001.

לוח 21. סטודנטים ממוצא אתיופי באוניברסיטאות לפי תואר, מוסד ותחום לימוד, 1999

תעודה	שלישי	תואר		סך הכל		
		שני	ראשון	סך הכל	מזה: שנה א'	
34	39	2	176	478	553	סך הכל
מוסד						
4	5		5	12	21	האוניברסיטה העברית
				10	10	הטכניון
2	11		8	18	31	אוניברסיטת תל אביב
26	5		65	154	185	אוניברסיטת בר אילן
2	10	2	59	192	206	אוניברסיטת חיפה
	6		39	92	98	אוניברסיטת בן גוריון בנגב
	2				2	מכון ויצמן למדע
תחום לימוד						
2	14	2	66	179	197	מדעי הרוח
2	20		76	188	210	מדעי החברה
			2	6	6	משפטים
1	2				3	רפואה
1			14	49	50	מקצועות עזר רפואיים
	2		12	37	39	מדעי הטבע
חקלאות						
	1		6	19	20	הנדסה ואדריכלות
28					28	תחום אחר

הערה: בנוסף – 71 סטודנטים ב-1999 למדו באוניברסיטאות שלא לקראת תואר אקדמי.
מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 12.8.2001.

לוח 22. סטודנטים יוצאי/ות אתיופיה הלומדים לקראת תואר ראשון במכללות אקדמיות לפי תחום ושנת לימוד 1996 ו-1999

1999		1996		
מזה: שנה א'	סך הכל	מזה: שנה א'	סך הכל	
33	59	3	9	סך הכל
24	33	1	2	מדעי הטכנולוגיה
6	7	2	4	כלכלה ומינהל עסקים
	5		2	אומנויות ועיצוב
1	3		1	משפטים
	1			תקשורת
2	10			מדעי החברה

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מזכר 16.9.2001.

אלטרנטיבות אפשריות

כפי שראינו, במהלך השנים האחרונות ניכרים שיפורים בהישגים של יוצאי אתיופיה בחינוך התיכון וגידול במספר הסטודנטים באוניברסיטאות. עם זאת, רמת ההישגים הפורמליים של חלק גדול מבני הנוער עדיין אינה גבוהה. כאמור, משרד החינוך מציע בעיקר את דפוסי הסיוע השגרתיים שלו, על אף שהמשרד עצמו קובע שוב ושוב כי מדובר באוכלוסיית תלמידים הזקוקה לגישה ייחודית.

על רקע זה ראוי לדון בדפוסי פעולה אפשריים חדשים. להלן נדון בשתי חלופות: האחת, השקעה ממלכתית בשדרוג בתי הספר שבהם לומדים תלמידים אתיופים; השנייה, הקמת מסגרות לימודיות משובחות לתלמידים יוצאי אתיופיה, בדומה למוסדות שהוקמו על ידי עולים מרוסיה, או למסגרות משובחות המיועדות לאוכלוסיות תלמידים מוגדרות, כגון הישיבות הגבוהות החרדיות או בתי הספר הפנימייתיים הנוצריים.

יצוין כי שתי חלופות אלה אינן החלופות האפשריות היחידות; עם זאת, בחרנו להתמקד בהן משום שהן מייצגות כיווני פעולה אשר בדרך כלל אינם נשקלים כיום.

שדרוג בתי הספר הכלליים שבהם לומדים מרבית יוצאי אתיופיה

כאמור, מרבית היהודים יוצאי אתיופיה מתגוררים בעיירות פיתוח ובשכונות פועלים ביישובים עירוניים אחרים. במרבית היישובים והשכונות הללו, מערכות החינוך מתאפיינות ברמת הישגים נמוכה. בשבעה מתוך עשרת היישובים שבכל אחד מהם התגוררו ב-1995 יותר מ-2,000 יוצאי אתיופיה, שיעור הזכאות לתעודת בגרות היה

נמוך מן השיעור הארצי: אשקלון, באר שבע, אשדוד, עפולה, רמלה, קריית מלאכי, קריית גת. בשלושת היישובים אחרים – חדרה, נתניה וחיפה – שיעור הזכאות היישובי אמנם גבוה יותר, אלא שספק אם יוצאי אתיופיה נהנים מכך, שכן הם מתגוררים בשכונות של משפחות מעוטות-הכנסה, ולומדים בבתי-ספר שאינם מן הטובים בעיר.

במצב זה, הדרך הטובה ביותר לשפר את הישגיהם של התלמידים יוצאי אתיופיה איננה הוספת שעות הוראה ייחודיות, שמספרן הכולל אין בו כדי לשדרג את בית הספר כולו, אלא להשקיע השקעה מסיבית בהעלאת הרמה הכללית של בית הספר. אזי, התלמידים והתלמידות יוצאי אתיופיה יוכלו ליהנות ממוסד חינוכי ברמה גבוהה, לצד כל שאר התלמידים והתלמידות המקומיים.

כידוע, משרד החינוך הפסיק מזמן להשקיע בהעלאת הרמה של בתי הספר בפריפריה. בשני העשורים האחרונים נוצרו פערי משאבים גדולים מאוד בין בתי הספר השונים. מדיניות התיקצוב של משרד החינוך אינה מתמודדת עם פערים אלה: מצד אחד, המשרד מאפשר לבתי ספר גיוס כספים עצמאי, ואף מעודד אותם לעשות זאת – אם בדרך של גיוס תרומות, אם בדרך של גיוס כספי הורים ואם בדרך של שימוש עסקי במבנה בית הספר ושירותיו. הנהנים העיקריים ממדיניות זאת הם בתי הספר המשרתים את השכונות המבוססות בערים הגדולות. מצד שני, בכל הנוגע לתלמידים ולבתי ספר מעוטי אמצעים, הסיוע העיקרי שהמשרד מעניק הוא "סלי טיפוח" למיניהם, אשר מזמן אין בהם כדי להוות משקל נגד לכספים הפרטיים הזורמים לבתי הספר המבוססים.

רק השקעה ממלכתית מסיבית תסייע לבתי הספר האלה להגיע לרמה של בתי הספר בשכונות המבוססות, ותוך כדי כך להעניק

לתלמידים יוצאי אתיופיה הזדמנות ללמוד ברמה שווה לזו של תלמידים ממשפחות מבוססות.

הקמת בתי ספר לדוגמה של יוצאי/ות אתיופיה

האפשרות השנייה היא להפוך ליתרון את מה שנתפס כיום כחסרון, כלומר, להפוך את בתי הספר שבהם רוב התלמידים הם יוצאי אתיופיה לבתי ספר משובחים מהסוג הקיים בשכונות מבוססות. פעולה שכזאת תיתכן באמצעות צוותי הוראה מקרב הקהילה ומחוצה לה, שיימשכו אל המשימה שתוצב כאתגר לאומי. בתי ספר שכאלה יוכלו להציב רף ציפיות גבוה יותר עבור כלל תלמידי העדה, ובעקיפין עבור כלל התלמידים והתלמידות בישראל. יתרה מזאת, בתי ספר שכאלה יוכלו לשמש מסגרת הכשרה של שכבת הנהגה עתידית, שתיהנה ממשאבים השכלתיים גבוהים.

רעיון זה עשוי לעורר התנגדות, הן בקרב הקהילה של יוצאי אתיופיה והן בקרב קובעי מדיניות החינוך, בטענה שצעד זה עלול, מצד אחד, להקשות על ההשתלבות של הקהילה בחברה הסובבת, ומצד שני, להגביר את מגמות הבידול והפירוד בחברה הישראלית. עם זאת, מן הראוי לשקול אותו כאחת האפשרויות לקידום משמעותי של צעירי העדה האתיופית בישראל. יש לציין כי בתי ספר שרוב תלמידיהם יהיו יוצאי אתיופיה לא יהיה בהם משום גורם חדש במערכת החינוך הישראלית, שיש בה בתי ספר נפרדים לערבים, לחרדים (ובתוכם, לבנים ולבנות), ואף כמה מוסדות ייחודיים לתלמידים יוצאי חבר העמים. יש לציין עוד, כי בחלק מן הפנימיות ובחלק מבתי הספר בקהילה, יוצאי אתיופיה מהווים רוב כבר היום.

החידוש, אם כן, יהיה לא בעצם הריכוז של תלמידים ותלמידות יוצאי אתיופיה, אלא בכוננות של המדינה להשקיע בבתי ספר שכאלה משאבים אנושיים וכספיים בקנה מידה המיוחד כיום רק בתי ספר בשכונות מבוססות.

הפרויקט הלאומי

בעת כתיבת מסמך זה (דצמבר 2001) נשקלת תוכנית ששמה "פרויקט לאומי", שבין יוזמיה קהילות יהודיות בחו"ל, הסוכנות היהודית וממשלת ישראל. מטרתו של הפרויקט "להביא לקליטת עולי אתיופיה בחברה הישראלית כך שישתלבו בכל מגזרי ותחומי החיים בישראל בדומה לכל אזרחי ישראל אחר" (דולב, פוגל ושות', 2000 [א': 7]). הפרויקט אמור להיות מתוקצב בסכום של כ-660 מיליון דולר על פני עשר שנים, כאשר את מחצית הסכום יתרמו ארגונים יהודים מחו"ל והמחצית השנייה תוקצה מתקציב מדינת ישראל. ראש הממשלה ברק בירך על היוזמה והתחייב בשם ממשלת ישראל לתרום את חלקה במימון (ברק אל צ'רלס ברונפמן, 11.1.2001).

מסמך עקרונות ל"פרויקט הלאומי", שהוכן עבור היוזמים בידי משרד הייעוץ דולב, פוגל ושות', הציג שלוש חלופות לפעולה: השקעה בתחומים נבחרים – ובהם משפחה וקהילה, תעסוקה וחינוך; השקעה ביישובים נבחרים; או השקעה בקבוצת גיל נבחרת – הצעירים. בכל אחת משלושת החלופות יש לחינוך מקום מרכזי. כך, למשל, החלופה של השקעה בצעירים קוראת להשקיע בתוכניות כדוגמת הכנה לבגרות, מניעת נשירה, הכשרת מורים, הכשרה במעבר לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה, מכינות להשכלה גבוהה וכיו"ב.

עיון ברשימה הנ"ל מעלה כי מרבית ההצעות ל"פרויקט הלאומי" אינן אלא תגבור של תוכניות ופעולות הנעשות כבר כיום, ברובן על ידי משרדי הממשלה ובחלקן על ידי הרשויות המקומיות. יוצא כי התרומות שתיאספנה תהיינה תוספת לתקציב המדינה. ובמילים אחרות, "הפרויקט" לא יציע לקהילה של יוצאי אתיופיה פעולות חדשניות ויצירתיות, אלא יסייע במימון הפעולות השגרתיות של הממשלה. באשר להשתתפות הממשלתית במימון, יש לציין כי מסמך העקרונות של "הפרויקט" צפה כי הממשלה תקציב רק חלק מהתוספת שהתחייבה לה, וכי ההקצאות הקיימות ליוצאי אתיופיה במשרדי הממשלה השונים ייחשבו כחלק מן ההשתתפות הממשלתית (דולב, פוגל ושות', 2000 [א': 10]).

נראה כי יכולתו של "הפרויקט הלאומי" להשפיע מוגבלת מראש, לנוכח העובדה שתקציבו השנתי אינו גבוה, אך במיוחד משום שהוא יפוזר בצורה של תוספות קטנות למספר רב של פעולות המתבצעות ממילא בדרך שגרה על ידי רשויות המדינה השונות. אולי ראוי היה לשקול עיצוב שונה של הפרויקט, בצורה של השקעה מסיבית בפרויקט מצומצם וחדשני, כדוגמת הקמת בתי ספר לדוגמה במספר שכונות שיש בהם עולים רבים יוצאי אתיופיה.

מקורות

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (ג'). מועמדים ללימודי תואר ראשון, סטודנטים ומקבלי תארים באוניברסיטאות, תשנ"ו-תשנ"ט: תכונות דמוגרפיות ופריסה גיאוגרפית. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (ד'). תלמידים עולים במוסדות חינוך, תשנ"ח-תשנ"ט. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (ה'). "אוכלוסיית עולי אתיופיה ביישובים". מזכר.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (ו'). סקרי כוח אדם 1999. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (ז'). סקר כוח אדם 1999. קובץ דמוגרפי.
- המשרד לקליטת העלייה. 1985. קליטת עולי אתיופיה: תוכנית אב. ירושלים.
- המשרד לקליטת העלייה. 1991. תוכנית לקליטת עולי אתיופיה, גל ב'. ירושלים.
- המשרד לקליטת העלייה. לשכת השר. 1994. פרוטוקול, 9.3.1994. המשרד לקליטת העלייה. 1995. "משכנתאות מיוחדות לעולים מאתיופיה – עדכון". 21.9.1995.
- המשרד לקליטת העלייה. 1996. קליטת העלייה: תמונת מצב, אתגרים ויעדים. (מרץ).
- המשרד לקליטת העלייה. 2000. "דיוור לעולי אתיופיה, רכישת דירה והמשכנתא המוגדלת לעולי אתיופיה". האגף למידע ולפרסום. ירושלים.
- המשרד לקליטת העלייה. 2002. האגף למערכות מידע. שיחה עם ד"ר שמואל אדלר.
- הרצוג, אסתר. 1998. הביורוקרטיה ועולי אתיופיה: יחסי תלות במרכז קליטה. תל אביב: צ'ריקובר.
- הרשת לקידום החינוך של יוצאי אתיופיה. 2000. הפניית ילדים יוצאי אתיופיה לחינוך המיוחד בשל טעויות אבחון והשמה. נייר עמדה, מוגש לוועדה לבחינת יישובים חוק חינוך מיוחד, בראשות פרופ' מלכה מרגלית. (מאי).
- וייל, שלווה. 1997. יוצאי אתיופיה בוגרי מערכת החינוך בישראל, תשמ"ז-תשמ"ט: עבר, הווה ועתיד. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפוח בחינוך.
- חברת עמידר. 2001. מזכר. 4.7.2001.
- חברת עמידר. 2001. "תוצאות שאילתא לפי יישוב". מזכר. 5.7.2001.
- חברת עמיגור. 2001. מזכר. 22.7.2001.
- חברת עמיגור. 2001. מזכר. 11.7.2001.
- חובב, חגית. משרד הבינוי והשיכון. ראיון אישי, 16.6.2001.
- חוק החינוך המיוחד. 1988. ס"ח 1256, ה'תשמ"ח (21.7.1988).
- ליפשיץ, חן, וגילה נועם. 1995. הערכות בתי ספר יסודיים לקליטת תלמידים עולים מאתיופיה. ירושלים: מכון ברוקדייל.
- ליפשיץ, חן, וגילה נועם. 1996. השתלבות עולי אתיופיה באוניברסיטאות ובמכללות: דוח 1 – סטודנטים עולים בשנת הלימודים תשנ"ד. ירושלים: מכון ברוקדייל.
- ליפשיץ, חן, ומיכל וולפסון. 1997. מעקב אחר עולים מאתיופיה בוגרי קורסים להכשרה מקצועית. דו"ח מסכם. ירושלים: מכון ברוקדייל (תקציר).
- אלבוים, אברהם, ומנחם ויינשטיין. 1997. "קליטת נוער עולה מאתיופיה בפנימיות הדתיות". בתוך מרדכי בר-לב ומתתיהו דגן (עורכים), החינוך הפנימייתי הממלכתי-דתי בישראל. ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל החינוך הדתי.
- דולב, פוגל ושות'. 2000 (א'). קליטת עולי אתיופיה: הצעה לפרויקט לאומי, מצע לדיון. (נובמבר).
- דולב, פוגל ושות'. 2000 (ב'). קליטת עולי אתיופיה: הצעה לפרויקט לאומי, תמונת מצב יישובית. (אפריל).
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. ללא תאריך (א'). "הערכות לקליטת עולים חדשים בתחומי הדיוור והתעסוקה". נייר עמדה.
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. ללא תאריך (ב'). "עולים בודדים יוצאי אתיופיה – מחוסרי דיוור!". נייר עמדה.
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. 1994. דו"ח ביניים של מחקר על התוצאות של תכנית המשכנתאות המיוחדת לעולי אתיופיה. (פברואר).
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. 1995. בנים חורגים למערכת החינוך: דו"ח בנושא הפקרת עולי אתיופיה על ידי מערכת החינוך והחמצתה את הפוטנציאל הגבוה הטמון בילדיהם. ירושלים. (אוגוסט).
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. 1998. נקלטים או נפלטים: דו"ח בנושא השתלבות בני נוער יוצאי אתיופיה במערכת החינוך. ירושלים.
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. 2001 (א'). "הערכות לקליטת העלייה ביישובים". (מאי).
- האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה. 2001 (ב'). ראיון קבוצתי עם מיכה אודנהיימר, שולה מולה, מנברו שמעון, צאלאצ'ו מנגיסטו ואללין אבבה, 24.7.2001.
- האגודה לקידום החינוך. 2002. מזכר, 23.1.2002.
- הארץ. 9.5.2001. "כן, מנהל הוא גם פוליטיקאי". (חלק ב').
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. שנתון סטטיסטי. שנים שונות.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 1998. תלמידים ובוגרי מכינות קדם-אקדמיות והשתלבותם בלימודים על-תיכוניים וגבוהים, מחזורי תשנ"ג-תשנ"ז, מעקב עד תשנ"ז. ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001. סטודנטים ממוצא אתיופי באוניברסיטאות לפי תואר, מוסד ותחום לימוד, 1994 ו-1999. מזכר (12.8.2001).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001. סטודנטים יוצאי אתיופיה במכללות אקדמיות לפי תחום ושנת לימוד, 1996 ו-1999. מזכר (16.9.2001).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (א'). "עולי אתיופיה בישראל: 17 שנים לאחר 'מצע משה' – 80 אלף נפש". הודעה לעיתונות, 6 ביוני.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2001 (ב'). התמדה בלימודים ונשירה של תלמידי בתי הספר העל יסודיים (כיתות ט' עד י"ב) תשנ"ט. ירושלים.

- על"ם. 1994. דו"ח על נוער אתיופיה עולה. תל-אביב. פלדמן, מיכה. ראיון אישי. 23.7.2001.
- צבן, יאיר. 1995. מכתב לשר האוצר ולשר הבינוי והשיכון, 24.12.1995.
- צבן, יאיר. ראיון אישי. 24.7.2001.
- צוות המשימה לקידום חינוך יוצאי אתיופיה. 15.12.2000. פרויקט לאומי. תקציר. נייר עמדה.
- קידר, מירה, חיים אדרי ושאלו שלוי. 1994. "קליטה ישירה מול קליטה במרכזי קליטה של יהודי אתיופיה – הערכת השיטה היעילה והאפקטיבית מבין השתיים". עבודה במסגרת קורס פיתוח מנהלים של הסוכנות היהודית.
- קינג, יהודית, ורוית אפרתי. 2001. מיפקד יוצאי אתיופיה בשכונות אזורים-דורה בנתניה. ירושלים: מכון ברוקדייל. (אוגוסט).
- קליימן, ליאת, וחן ליפשיץ. 1995. היערכות בתי ספר יסודיים לקליטת תלמידים עולים מאתיופיה: יועצים ופסיכולוגים בבתי הספר. ירושלים: מכון ברוקדייל. (דצמבר).
- תצפית מכון למחקר. 1993. דפוס קליטה בדיוור של עולי אתיופיה. (מאי).
- Adams, David Wallace. 1995. *Education for Extinction: American Indians and the Boarding School Experience, 1875 — 1928*. Lawrence, Kansas: The University of Kansas Press.
- Banai, N., 1988. *Ethiopian Absorption: The Hidden Challenge*. Department of Immigration and Absorption. Jerusalem: The Jewish Agency. Cited in Ribner, David S. and Reuven Schindler. 1996. "Ethiopian Immigration to Israel: The Apparatus of Absorption," in *Journal of Multicultural Social Work*, Vol. 4 (1), pp. 75-88.
- Halper, Jeff. 1985. "The Absorption of Ethiopian Immigrants: A Return to the Fifties". *Israel Social Science Research*, Vol. 3 (1-2), pp. 112-139.
- Holt, David. 1995. "The Culture Cluster: A Comparative Perspective on Ethiopian Jewish Problems in Israel." *Israel Social Science Research*, Vol. 10 (2), pp. 97-116.
- Kaplan, Steven, and Hagar Salamon. 1999. *Ethiopian Immigrants in Israel: Experience and Prospects*. JPR/report. Institute for Jewish Policy Research.
- Lazin, Fred A., 1997. "The Housing Policies for Ethiopian Immigrants in Israel: Spatial Segregation, Economic Feasibility and Political Acceptability." *Nationalism & Ethnic Politics*, Vol. 3 (4), Winter, pp. 39-68.
- Ofer, Shira. 2000. *Poverty within the Ethiopian Community in Israel: Characteristics and Perceptions*. M.A. Thesis, Haifa University, Department of Sociology and Anthropology. (August).
- Rosen, Haim. 2001. *Hedgehogs and Foxes among the Ethiopian Olim in Kiryat Malachi: Economic, Social and Political Dynamics and Developments*. Jerusalem: Planning and Research Division of the Ministry of Immigrant Absorption (May).
- ליפשיץ, חן, גילה נועם וערן סגל. יועץ מדעי: ג'ק חביב. 1997. קליטתם של בני נוער יוצאי אתיופיה: מבט רב-ממדי: קווי מדיניות, שירותים ותפיסת הבעיות בעיני אנשי מקצוע וקובעי מדיניות. ירושלים: מכון ברוקדייל.
- ליפשיץ, חן, גילה נועם וג'ק חביב. 1998. קליטתם של בני נוער יוצאי אתיופיה: מבט רב-ממדי: ראית בני הנוער, האמהות ואנשי מערכת החינוך – דו"ח מסכם. בסיועם של מיכל וולפסון ווצ'סלב קונסטנטינוב. ירושלים: מכון ברוקדייל.
- מכון ברוקדייל. 2001 (א'). שילוב עולים יוצאי אתיופיה בחברה הישראלית: אתגרים, מדיניות, תוכניות וכיווני פעולה. ירושלים. (מאי).
- מכון ברוקדייל. 2001 (ב'). שילוב עולים יוצאי אתיופיה בחברה הישראלית: אתגרים, מדיניות, תוכניות וכיווני פעולה. ירושלים. (מאי). תקציר.
- מסלה, אדיסו. 1992. מכתב ליאיר צבן מטעם איחוד הארגונים של עולי אתיופיה. 14.12.1992.
- מסלה, אדיסו. 2001. ראיון אישי. 9.8.2001.
- משרד האוצר. שנים שונות. הודאות תקציב משרד הבינוי והשיכון. ירושלים.
- משרד האוצר. שנים שונות. דיון וחשבון כספי. ירושלים.
- משרד האוצר. 1995. "סיוע מוגדל לעולים מאתיופיה". 20.9.1995.
- משרד הבינוי והשיכון. לשכת השר. 1996. "סיוע בדיוור לעולים מאתיופיה". 4.2.1996.
- משרד הבינוי והשיכון. 2000. "דיוור ועולי אתיופיה: רכישת דירה והמשכנתה המוגדלת לעולי אתיופיה".
- משרד הבינוי והשיכון. 2001 (א'). "מימוש משכנתאות על-ידי עולים מאתיופיה", מזכר. (אפריל). אגף אכלוס.
- משרד הבינוי והשיכון. 2001 (ב'). "מימוש משכנתאות על-ידי עולים מאתיופיה לפי יישובים", מזכר. (יולי).
- משרד מבקר המדינה. 1988. דו"ח שנתי 83. ירושלים.
- משרד מבקר המדינה. 1998. דו"ח שנתי 48. ירושלים.
- משרד החינוך. 2000. הוועדה לבדיקת התוכניות הייחודיות לתלמידים יוצאי אתיופיה. דו"ח סופי. ירושלים. (ינואר).
- משרד החינוך. 2001. מידע על תלמידים עולים במערכת החינוך. ירושלים.
- נועם, גילה ואחרים. 1997 (א'). קליטת עולי אתיופיה ביישובי קבע: דו"ח מסכם. ירושלים: מכון ברוקדייל.
- נועם, גילה ואחרים. 1997 (ב'). שכנים קולטים: קשרים בין עולי אתיופיה לבין שכניהם. ירושלים: מכון ברוקדייל ואגף שיקום שכונות חברתי במשרד הבינוי והשיכון.
- סבירסקי, שלמה. 1991. חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות.
- סבירסקי, שלמה ואחרים. 2001. לקראת תקציב 2002: מבט מעודכן על תקציב 2001. מרכז אדוה. (יולי).
- סבירסקי, שלמה ואיתי קונור-אטיאס. 2001. תמונת מצב חברתית 2001. תל אביב: מרכז אדוה.
- ספילרמן. סימור. 1997. "הורשת נכסים כלכליים – בעלות על דירה". בתוך יעקב קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים, 1997, ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.

גיליון זה הוכן בשיתוף פעולה עם האגודה הישראלית
למען יהודי אתיופיה.

המחברים מבקשים להודות לאנשים הבאים:
אתי קונור-אטיאס וטל אורון, שעשו את העיבודים
הסטטיסטיים;

יאיר צבן, שסייע בתיעוד ומידע;

חנן זכאי, ראש תחום חינוך בלשכה המרכזית
לסטטיסטיקה; ריקי לוי, ראש ענף תכנון והדרכה באגף
הבחינות של משרד החינוך; ומורית אברהם מן האגודה
לקידום החינוך, שסייעו בנתונים;

סוזן פייט וחברי האגודה הישראלית למען יהודי
אתיופיה, שסייעו בתיעוד ובהערות.

הכנת הגיליון הזה התאפשרה הודות לתרומה נדיבה
מ-The Moriah Fund

העבודה השוטפת של מרכז אדוה נתמכת על-ידי
הקרן החדשה לישראל
NOVIB
The Jacob and Hilda Blaustein Foundation

ניתן לעשות שימוש בתוכן הגיליון, אך אנא ציינו את
המקור: מידע על שוויון של מרכז אדוה.

הנהלת מרכז אדוה

ד"ר יוסי דהאן, יו"ר
גב' גילברט פינקל, גזברית
ד"ר איסמעיל אבו-סעד
ד"ר ניצה ברקוביץ
ד"ר יוסי יונה
פרופ' אורן יפתחאל
פרופ' יוברט לו-יון
ד"ר רבקה סויה
ד"ר יצחק ספורטא
ד"ר רחל קלוש
ד"ר אורי רם

ועדת ביקורת

עו"ד עובדיה גולסטני
ד"ר דני פילק

הוועדה האקדמית המייעצת

ד"ר מאג'ד אל חאג'
ד"ר נתן גובר
ד"ר זאב דגני
ד"ר הנרייט דהן
פרופ' אברהם דורון
ד"ר מוחמד חביב-אללה
פרופ' דפנה יזרעאלי
ד"ר חאתם כנאענה
ד"ר שושנה מאיר-יאנג
ד"ר אנדרה מזאוי
ד"ר מרים מרעי
פרופ' מרילין ספר
ד"ר לינדה עפרוני
ד"ר אילן פפה
גב' יעל צדוק
פרופי יוסי קטן
ד"ר דבורה קלקין-פישמן
פרופ' פרנסיס רדאי
פרופ' הנרי רוזנפלד
ד"ר סעדיה רחמים
פרופ' יהודית שובל
פרופ' אלה שוחט
פרופ' אריה שירום

A D V A ^ז ה ^כ ו ^ר ד ^מ א
C E N T E R

INFORMATION ON EQUALITY AND SOCIAL JUSTICE IN ISRAEL
מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל

מרכז אדוה ת.ד. 36529, תל-אביב 61364. טל': 5608871 (03); פקס: 5602205 (03)

Published by Adva Center. P.O. Box 36529, Tel-Aviv 61364, Israel.

Tel 972-3-5608871, Fax 972-3-5602205

Email: advainfo@netvision.net.il Web site: www.adva.org